

Šlosar, Dušan

Prefixace

In: Šlosar, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. 63-140

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121715>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PREFIXACE

Sledování prefixace v práci vychází z téhož materiálu a děje se týmiž postupy jako pozorování sufixace, avšak vzhledem k nestejnému zastoupení jednotlivých prefixů shrnujeme jeho výsledky do jednoduššího schématu: z předpokládaného prostorového významu prefixu rekonstruuje me významovou diferenciaci, jakou vyvozujeme z textu staroslověnského. Tento stav pak konfrontujeme s raným stavem staročeským a ten pak s funkcemi prefixů, jaké lze vyvodit z textu novočeského. Toto zjednodušení do jisté míry eliminuje výkyvy, které by mohly plynout z nestejně míry reprezentativnosti slovesného materiálu vytvořeného jednotlivými prefixy. Ve výkladu samém však sledujeme všechny časové průřezy, pokud je to jen možné.

Jak jednotlivé specifické významy prefixů, tak využití jistých skupin prefixů z celkového možného repertoáru jsou danosti, jež jsou v současné době vázány na sémantiku sloves. Ve valné většině případů nelze vyjádřit invariantní význam prefixu. Je zřejmé, že modifikační funkce prefixu se uplatňuje teprve v těsné souhře s některým sémantickým rysem fundujícího slovesa. Například v nové češtině jsou slovesa *zpívat* a *mluvit* spojitelná s tímž repertoárem prefixů jako sloveso *znít*, tj. s prefixy *do-*, *o-*, *od-*, *pro-*, *pře-*, *roz-* (*se*), *vy-* a *za-*. Nadto se však mohou pojit s prefixy *na-* (*se*), *po-*, *se-*, *u-*, *ve-* (*se*). Sloveso *zpívat* dále s prefixem *před-* a sloveso *mluvit* s formantem *při-* *se*. Avšak např. prefix *za-* má ve spojení se slovesem *mluvit* zcela jiný význam než připojený ke slovesům *zpívat* a *znít*, stejně tak prefix *pře-*; prefix *vy-* má jiný význam u slovesa *zpívat* a jiný ve spojení se slovesem *znít* atd. Náš materiál je příliš kusý na to, abychom mohli vždy stanovit sémantické skupiny sloves, pro něž jsou jisté významy prefixů typické. Avšak na druhé straně se snažíme významy prefixů co nejvíce abstrahovat od sémantiky základů, abychom je neatomizovali. Obdobně jako při sufixaci, ale jiným způsobem

se stýkají lexikálně modifikující a vidové funkce v derivaci prefixální. Zatímco u sufixace šlo o dělbí funkcí mezi jednotlivými prostředky, perfektivizační schopnost (až na výjimky) má každý prefix; prefixy jsou tedy polyfunkční. Při interpretaci významů a funkcí slovesných prefixů se opíráme především o pojetí F. KOPEČNĚHO (35, str. 114—133, a 37), a to zejména proto, že přihlíží ke genezi a vzájemné souvislosti významů, což je pro diachronní sledování funkcí velmi důležité. Protože významy prefixů s diferencovanějšími funkcemi jsou ve spojení se slovesy různé sémantiky prolínavé a v některých případech tvoří téměř kontinuum, snažíme se popis zaměřit tak, abychom postihli především významová ohniska, a pokud je to časově opodstatněné, i proces jejich krystalizace. Produktivitu typů se snažíme postihnout jak odhalováním vnitrosystémových vztahů, tak kvantitativním sledováním jejich zastoupení v jednotlivých obdobích.

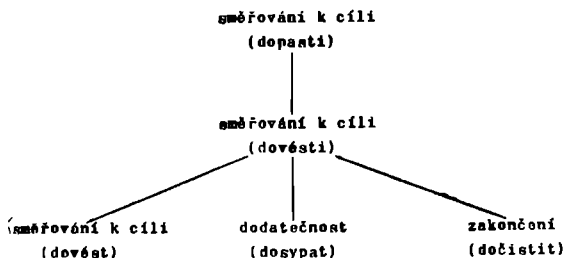
V některých případech jsou funkce ve skutečnosti nesporně diferencovanější, než vyplývá z našich schémat, zvláště přihlédneme-li k syntaktickým vlastnostem (valenci) sloves; naše simplifikace není v takových případech důsledkem přehlížení těchto rozdílů, nýbrž výrazem snahy nevkładat do tohoto nástinu nic, co by nevyplývalo přesvědčivě z našich vlastních materiálových zdrojů. Je nesporné, že bádáním opřeným o reprezentativnější materiál bude postupně náš schematický pohled precizován a korigován. Do analyzovaného materiálu nezahrnujeme formace typu *zápasiti*, které vznikly derivací z předložkových pádů (*za pas*), nikoli tedy skutečnou prefixací.

Důležitou roli při tomto slovtvorném postupu sehrála i de p r e f i x a c e. Je totiž jisté, že mnohé deadjektivní a desubstantivní formace, jako např. *ogoliti*, *omračiti*, vznikly kombinovaným postupem prefixačně sufixačním. Prosté sloveso v takových případech je výsledkem dalšího vývoje, jehož předpokladem je lexikální vyprázdnění prefixu; teprve pak se může beze změny významu odpojit a tak vznikne žádoucí imperfektivní sloveso: dokud se tak nestane, plní tuto roli sekundární imperfektivum s prefixem (viz I. NĚMEC 98). Při našem způsobu sledování, který nevychází z relativně úplných souhrnů dobové slovní zásoby, nýbrž jen ze sond, lze proces deprefixace sledovat jen nepřímo, a to na početním poměru prefixovaných sloves jistého typu k derivovaným sekundárním imperfektivům (se zachovanými prefixy). Pouhá nedoloženost prostého slovesa nemůže při povaze naší sondy být pro nás opěrným faktem. Deprefixace byla prostředkem imperfektivizace už v praslovanštině a v době historické její význam ještě vzrostl. Počty sekundárních imperfektiv, o něž se jediné můžeme opírat, u většiny důležitých prefixů výrazněji klesají až na sklonku doby střední; text Václ představuje první průřez, z něhož je markantně patrný vzrůstající význam tohoto postupu, nová čeština pak tuto tendenci dovršuje.

Prefix do-

V staroslověněštině měl tento prefix ještě nediferencovaný jednotný význam blízký původnímu významu homonymní předložky, tzn. význam „směrování k určitému cíli či po určitou mez“, např. *dopasti*, *dostojati* (viz F. KOPEČNÝ 44, str. 59—66). Ani u „abstraktnějšího“ slovesa *doždati* neměl tehdy zřejmě ještě význam zakončení děje. K této fázové abstrakci došlo patrně až v historické češtině. Také nepříliš častý významový odstín „dodatečnosti“ se ustálil až v mladší době.

Vývojové schéma je tedy prosté:

V našich textech je prefix *do-* početně zastoupen takto: PsSin 3, Wittb 7+3 sek. ipf., Ben 10+3, Kral 11+10, Václ. 8+4, novoč. 19+8 sek. ipf. (do počtu sekundárních imperfektiv zde i v dalších výkladech zahrnujeme jen ty případy, k nimž nemáme doloženo primární prefigované imperfektivum).

Nejstarší verze našeho textu tedy neobsahuje sloves s prefixem *do-* nijak mnoho: *dobyti*, *dočiniti*, (*ne*)*dostati se*, *dostihnúti*, *dotknúti*, *dovести*, *dúfati* (!), sek. ipf. *dobývati*, (*ne*)*dostávati se*, *dovtipovati se*. Je to ovšem mnohem víc, než kolik najdeme v PsSin, kde je doloženo jen *dopasti*, *dosaditi*, *dostojati*. (Není to zřejmě jen náhoda: staroslověnské slovníky dokládají prefigovaných sloves s *do-* velmi malý počet, SADNIK-AITZET-MÜLLER (156) necelé dvě desítky, Slovník jazyka staroslověnského (158) asi 25, počítaje v to i sekundární imperfektiva.)

Mezi doklady z Wittb převažují případy s cílovým významem prefixu. Výjimku tvoří už deetyologizované *dobýti* a dále sloveso *dočiniti*, v jehož prefixu vidíme zárodek dalšího, v pozdějších dobách produktivního významu „ukončení děje“. (Ve spojení s reflexivním zájmenem ovšem měla předpona *i* u tohoto slovesa význam cílový: *ten mužobojstva se dočini* DalC. Takové útvary mívají pravidelně genitivní rekcii.) Snad bylo východiskem k abstrakci tohoto významového rysu staré sloveso *dokonyčati*, doložené už v staroslověněštině. Důležitá je dále skutečnost, že prefigované *doufati* (ve Wittb doložené v hyperkorektní podobě *dúfati*) má povahu imperfektivní (stejně jako staroslověnské *dostojati*). Týž text

v Ben má prefigovaných sloves o něco více (10 primárních). Významy se však nijak výrazně nediferencují, převládá cílový, jen u slovesa *dokonati* jde o význam „ukončení“. Vedle slovesa *doufati* i sloveso *dověřiti* má povahu nedokonavou.

V žaltáři Kral je sloves s prefixem *do-* zase víc, tentokrát je doloženo i mnoho sekundárních imperfektiv: *dočkati*, *dati*, *dokonati*, *dolehnouti*, *dopustiti (se)*, *dosáhnouti*, *dostati se*, *dostrčiti*, *doufati*, *dovésti*, *(ne)dověřiti*; sek. imperfektiva *dohlédati*, *docházeti*, *dokazovati*, *domnívati se*, *dosahovati*, *dotazovati se*, *dostávat se*, *dotírati*, *dotýkati se*, *dověřovati se*. Také zde dominuje význam cílový, pouze lexikalizované útvary *dopustiti se*, *dostati* a *dokazovati* z něho vyvodit nelze. Sloveso *dokonati* je jediné, v jehož prefixu lze vidět význam „zakončení děje“. Sloveso *dati* nemá tu ještě význam děje probíhajícího navíc, nýbrž význam blízký cílovému (*tys mi také dodal štítu spasení svého*).

Vidová anomálie prefigovaných, avšak imperfektivních sloves *doufati* a *(ne)dověřiti* se odstraňuje tím, že *doufati* se při diftongické výslovnosti *ou* začíná počítovat jako neprefigované a k *nedověřiti* se vytváří odvozenina se zřejmější imperfektivní formou: *dověřovati se*.

Žaltář v Bibli svatováclavské nepřináší materiál s novými prvky; počet prefigovaných sloves zde také stagnuje. Avšak novodobá verze počet sloves s prefixem *do-* výrazně rozmnožuje: obsahuje, jak už bylo uvedeno, 19 primárních a 8 sekundárních útvarů. Přesto je tu málo sloves, jež by nebyla doložena už u Gebauera. Je ovšem pozoruhodné, že právě mezi těmito novějšími útvary většina má prefix v jiné než cílové funkci: sloveso *dobít* s modifikací značné míry výsledku, *doštvat* a *dožehávat* s prefixální modifikací „zakončení děje“, *dohodnout se* a *donutit* s významem prefixu blízkým prosté perfektivizaci. Slovesa *dopočíst se* a *dozvěděť se* (poslední je doloženo v staroslověnštině), ač nově doložená, mají prefix cílový. Odstín dodatečnosti je v starých slovesech *doplnit* a *dopřát*.

Náš materiál tedy naznačuje, že prefix *do-* byl po celou historickou dobu produktivní a postupně poněkud získával na významu. Mezi jeho významy výrazně dominovala funkce cílová, nynější velká produktivita ve významu prostého zakončení děje (*doředitelovat*) je nepochybně novějšího data. Ve staré češtině se už však vyskytoval význam „dovršení děje s dosažením zamýšleného výsledku“ (*dočistiti*). Ostatní významy představují v našem materiálu zcela okrajovou složku.

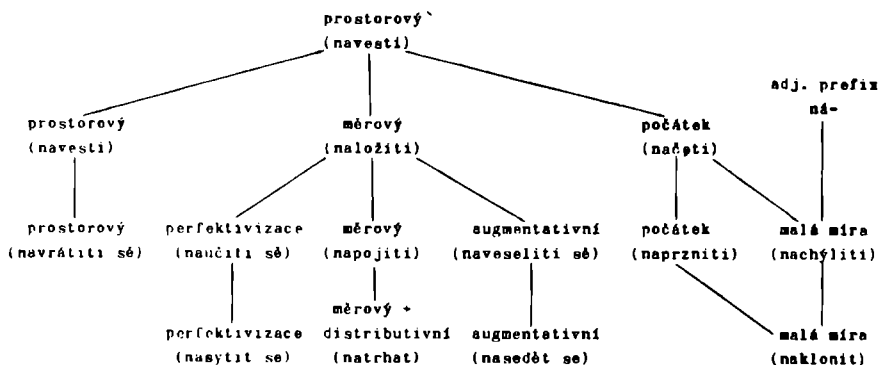
Prefix *na-*

Má paralelu v předložce (s dvojí rekcí). Ve shodě s tím si prefix uchovává význam prostorový, pochopitelně v několika modifikacích: směřování na místo (stsl. *navesti*, *nastopiti*), na povrch či na plochu (*nasěti*) apod. U sloves se sémantickým rysem „transport materiálu“ se mohl vyvinout další význam „velkého množství“ (stsl. *navodbniti*, *napoiti* ...).

Odtud pak mohl vývoj směřovat přímo až k novočeským vidově nepárovým slovesům vyjadřujícím množství s průvodním významem distributivním (viz F. KOPEČNÝ 41, str. 124) (*nakopat brambor*) a augmentativům s formantem *se* (*nasedět se*). Také vývoj k prostě perfektivizační funkci je z tohoto měrového východiska snadno pochopitelný (*naučiti*), zejména jde-li o slovesa odvozená z adjektiv pojmenovávajících výsledky děje a obsahujících sémantický rys „množství“ už v základu (*nasytiti*).

Problematictější je geneze dalšího významu prefixu, a to počáteční fáze (stsl. *načęti*) či malé míry (stč. *nachýliti se*). Nejstarším doloženým slovesem, u něhož lze vidět tento význam, je *načęti*. To však má nevýhodu, že sémantika samého jeho základu zahrnuje význam „začátku“. Další nepříznivou skutečností je fakt, že v neprefigované podobě se toto sloveso nevyskytuje. Přesto však není zcela vyloučena možnost odvozovat vznik nového významu prefixu právě od tohoto slovesa. Rozvoj tohoto významu v češtině byl nesporně podpořen restrukturalizací deadjektivních odvozenin s významem menší míry vlastnosti — typu *nážlutý*. Tato adjektiva byla totiž vystřídána během historické doby formacemi typu *nažloutlý*, které suponovaly verbální původ. Ač všechna odpovídající slovesa v češtině doložena nejsou, přesto je nepochybné, že tento postup měl vliv na posílení významu „malé díry“ či „počáteční fáze“.

Schematicky lze znázornit vývoj významů takto:

Lze tedy členit významy prefixu *na-* takto:

1. „směřování na místo nebo na povrch“,
2. množství děje,
3. množství děje distributivně chápaného,
4. augmentativnost,
5. počáteční fáze nebo malá míra děje,
6. perfektivizace s malým zbytkem pův. významu nebo bez něho.

Jinou metodou a na základě bohatšího materiálu dochází J. VINTR (143) k jemnějšímu dělení významů. Avšak jeho rekonstrukce prehisto-

rického vývoje významů je odlišná od naší; Vintrův předpoklad přímého vývoje od významu prostorového k významu malé míry je podle našeho soudu málo pravděpodobný.

Početní zastoupení prefixu *na-* v našich textech: PsSin 26+9 sek. ipf., Wittb 20+4, Ben 22+8, Kral 22+19, Václ 20+10, novoč. 29+11.

Zastoupení jednotlivých významů prefixu *na-* v staré češtině se dost výrazně liší od situace v staroslověnštině. Zatímco mezi staroslověnskými slovesy ze Sin převládají útvary ve funkci prostorové (*navesti, nazbrěti, naložiti, napasti, napraviti, nasaditi, naseliti, naslěditi, nastaviti, nastopiti* ...) — a to nepřihlížíme k lexikalizovaným formacím jako *naiti* —, v textu Wittb můžeme zbytek původní prostorové determinace vidět snad jen u slovesa *navrátiti se* a v lexikalizovaném *naléztí*. V PsSin pak vidíme význam měrový téměř u všech zbylých formací (jichž ovšem není mnoho): *navodbniti, naplniti se, napoiti, nasladiti, nasytiti, natruti*. Jen prefix slovesa *naučiti* má blízko k čistě perfektivizační funkci a formace *navyknŕiti* a *naděčti* jsou už plně lexikalizované. Ve Wittb je měrový význam prefixu *na-* převládající: *nakirmiti, naostřiti, napieti, napilniti, napojiti, nasytiti se, natáhnúti*. Jedno sloveso nám nadto naznačuje vývojový směr k výraznější augmentativnosti: překlad latinského *supergaudere* — *naveseliti (naveselovati) se*. Má sice na rozdíl od nepárových augmentativ novočeských (viz F. KOPEČNÝ 41, str. 124) nedokonavý protějšek, ale z hlediska historického lze tuto formaci hodnotit jinak než jako neumělý překlad latinského slovesa s prefixem *super-* (jaký nám v témž textu představuje sloveso s prefixem *nad-*: *nadúfati* — lat. *supersperare*). Konečně malá míra děje, jejíž zárodek lze snad vidět, jak bylo už řečeno, v jediném staroslověnském slovese *načęti*, je vyjádřena prefixy sloves *nachýliti (se), nakřiviti* a *naprzniti*.

Ve významu prostorovém je prefix *na-* během celé historické doby zřejmě už neproduktivní; objevuje se jen u velmi mála sloves, většinou starých: Wittb *navrátiti se*, Kral *nastrojiti, naměřiti*, Václ *napřáhnouti*, novoč. *nalehnout, narazit, nastražit* a snad i *naslouchat*. Kromě *napřáhnouti* a *naslouchati* jsou všechna doložena v Gebauerově slovníku (151) pro starou dobu. Staročeský slovník však předpokládá i existenci slovesa *naslúchati* vzhledem k existenci odvozeniny *nasluchatel*.

Význam „množství děje“ je během celé historické doby naopak produktivní: Wittb *nakirmiti, naostřiti, napieti, napilniti, napojiti, nasytiti se, natáhnúti*; Ben dokládá též slovesa, navíc sek. imperfektivum *nadýmati*, Kral *nalíti, naložiti, naostřiti, naplniti, nasytiti, natáhnouti* a sek. imperfektiva *napájeti* a *napínati*, Václ *napojiti, naplniti, napnouti, nasýtiti (se), natáhnouti*, novočeská verze *nabít, nahnat, naplnit, napnout, napojit, narůst, nasáknout, natáhnout* i sek. imperfektiva *nabíhat (mízou), nabírat, nalévat, namlouvat si*. Základní korpus sloves zůstává tedy týž, ale vždy se objevují i útvary dříve nedoložené.

Také význam „množství děje distributivně pojatého“ je v historické době zastoupen: Kral *nadělati*, novoč. *naklást*. Tato slovesa mají genitivní rekcí. V rané staré češtině mívají expresivní odstín.

Význam augmentativnosti je kromě ojedinělého dokladu ve Wittb (*naveseliti se*) doložen až ve verzi novočeské (*nachodit se*, *naklouzat se*). Trvalo zřejmě velmi dlouho, než tento typ, charakteristický pro hovorový jazyk, pronikl do biblického stylu. Dnes však jde, jak ukazuje F. KOPEČNÝ v citovaném díle (41), o typ paradigmatický.

Významy počáteční fáze nebo malé míry děje jsou už v rané verzi Wittb doloženy v prefixech sloves *nachýliti (se)*, *nakaziti*, *napirzniti*, v Ben *nachýliti*, *nakaziti*, *nakloniti*, ve Václ u týchž sloves, v novoč. překladu navíc u slovesa *nastati*, jež je však doloženo už v rané staré češtině. V této funkci byl prefix *na-* asi jen omezně produktivní, jestliže nedotvořil všechna slovesa k restructurovaným deadjektívům typu *nažloutlý*.

Konečně prostě perfektivizační funkce tohoto prefixu je na stálém vzestupu. V rané verzi Wittb můžeme za čistě perfektivizační považovat funkci prefixu u sloves *napísati*, *naroditi se* a *naučiti (se)* a v dalších verzích zároveň s tím, jak mizejí z úzu imperfektivní deriváty, slovesa *napíti se* (Ben), *nakrmiti*, *navážiti* (Kral), *najíst se*, *nalíčit*, *nasytit se* (novoč.). Jen výjimečně bývá východiskem k této funkci jiný význam než měrový (*nalíčiti*). Za rezultativní či prostě perfektivizační (s KOPEČNÝM — 41) můžeme považovat prefix *i* u dalších sloves, k nimž ještě existují imperfektivní deriváty.

Pak zde ovšem existuje, a to už ve verzi staroslověnské, řada útvarů, v nichž je prefix *na-* významově zcela izolován. Někdy se lze domýšlet jeho někdejšího významu (např. u stsl. *naiti* nebo *navyknouti*), někdy to odpovědně možné není (*naděti*, *nakazati*). V staré češtině k takovým lexikalizovaným formacím kromě *najíti* (a *nalézti*), *nadieti se* patří *nabiezeti*, *nabýti*, *napraviti*, *nařiditi*, *namáhati se*, *nařiekati*.

Neperfektivizuje samozřejmě prefix s kvantitou: *nálezeti*, *(ne)náviděti*.

O prefixaci zřejmě nejde u sloves *nasiliti*, *naslédovati*, *nahraditi*. U slovesa *nasiliti* nás o tom přesvědčuje celá slovní čeleď, především existence substantiva *nasilije* a naopak neexistence prostého slovesa *siliti* ve staroslověnsčině (viz SADNIK — AITZETMÜLLER 156), u druhého slovesa doloženost fundujícího substantiva *naslédije* „dědictví“ a významová shoda derivátu s ním. Staročeské sloveso *nahraditi* je pak významově zcela odlišné od možného fundujícího *hraditi* „ohrazovati“. Tento názor zastává i V. MACHEK (70).

Silná tendence ke ztrátě konkrétního významu prefixu *na-* kterou konstatují Kopečný i Vintr, i v našem omezeném materiálu (prefix nadto patří k podprůměrně zastoupeným) je markantní, zvláště přihlédneme-li k verzi staroslověnské, kde původní prostorový význam ještě jednoznačně převažuje.

Prefix *nad(e)-*

Má v podstatě okrajový význam. V staroslověnštině je doložen jen ojediněle (*nadžležati*, *nadžkloniti se* apod.). V textu PsSin však ani žádné z těchto sloves doloženo není. Sporadické jsou i doklady staročeské: tři slovesa z Wittb — *nadzdvihnúti*, *nadejiti* a *nadúfati* — jsou zřejmě kalky latinských sloves s prefixem *super-*. Jediný další doklad — *nadsaditi* z Kral — je slovo ze živého úzu (*nenadsadilo mzdy jejich*).

Náš kusý materiál tedy neumožňuje žádný přesnější závěr. Probirka materiálu z Gebauerova slovníku, příp. ze Staročeského slovníku a slovníku Jungmannova naznačuje, že doložené útvary jsou zčásti umělé formace. V běžném jazyku byl zřejmě prefix poměrně vzácný: připojoval se k slovesům označujícím fyzický pohyb a modifikoval jejich význam v prostorovém smyslu „nad“ v těch případech, kdy bylo potřebné významové odstínění od formace s prefixem *pře-*, např. *nadnésti*, *nadepsati*, a u nemnoha sloves měl význam velké nebo zvýšené míry s významovým odstínem „více než standard“: *nadbýti*, *nadsaditi*. Právě v této druhé funkci, měrové, byla zaváděna řada umělých výrazů jak v době staročeské (*nadúfati se* Wittb, dále *nadtrápati*, *nadrozoměti* apod.), tak za národního obrození (*nadežnouti*, *nadvážiti*, *nadvýšiti* a podobné doklady z Jungmanna). Ve skutečnosti je prefix *nad-* ve funkci měrové ve spontánním úzu zřejmě už dlouhou dobu zcela neproduktivní. Jedině novodobé potřeby terminologické stimulují vznik ojedinělých nových formací.

Prefix *o / ob (e)-*

Obě varianty měly původně komplementární distribuci podmíněnou hláskoslovně: *ob-* se připojovalo jen ke slovesům počínajícím *v-* (*v'-*), *l-* (*l'-*), *n-* (*n'-*) a *j-*, kdežto *o-* ke slovesům ostatním. Dosvědčuje to slovesný materiál z PsSin. Ten zároveň naznačuje, že původní distribuce byla porušena zřejmě v důsledku zániku původního náslovného *v-* v těchto odvozeninách (srovnej *oblačiti se*, *obežati se*), někdy také při tvoření sekundárních imperfektiv (*obchoditi* podle *obiti*). V rané staré češtině je distribuce v podstatě téměř volná z hlediska hláskoslovného (srovnej např. *obdiržeti*, *obsiesti*, *obořovati se*, *obživiti* a podobné formace ve Wittb, v staroslověnštině ještě nedoložené, a dublety typu *obklúčiti*//*oklúčiti*, *obtírpečeti*//*otírpečeti*), začínají se však objevovat náznaky nové distribuce, v podstatě sémantické.

Původní význam prefixu *o/ob-* byl prostorový „směrování děje kolem objektu“ (*osěsti*, *obiti* . . .), ale brzy se objevují významy a funkce sekundární, např. „zasahování celého povrchu“ (*ožešti*, *osežati*). Patrně odvozeniny typu *odžžditi* byly jádrem krystalizace produktivního typu desubstantivních faktitiv označujících „opatřit tím, co pojmenovává fundující jméno“ (*omračiti*, *opřbčiti se*, *opravbđiti*, *oskvrňiti*, *osněžiti se*,

ostrastiti se, osěniti, ospditi, ozľobiti . . .) a typ *očrňnĕti* zase prototypem pro deadjektivní rezultativní slovesa znamenající „učinit nebo stát se takovým, co vyjadřuje fundující adjektivum“ (*obetzšati, obnoviti, obogatiti, onĕměti, oslabiti* atd.). Protože mezi posledními dvěma skupinami sloves byla většina tranzitivních faktitiv, emancipovala se dále funkce spočívající ve vyzvednutí některé z intencí slovesa a jejím vyjádření akuzativem, popřípadě ve významové změně slovesa subjektového v tranzitivní objektové (*obonĕti, oklevetati, oplakati, osvĕtiti, sek. ipf. obitati, obladatai, oblygati . . .*).

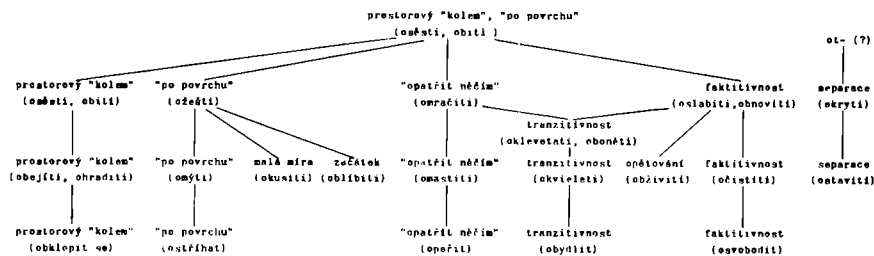
Kromě dalších případů, kdy význam prefixu je už v praslovanštině otřelý a má blízko k pouhé perfektivizaci (stsl. *omrĕzĕti, omĕtiti* apod.), máme doloženo několik sloves, jejichž prefix má význam separativní, stejný jako prefix *ot-* (*okryti, ostaviti, ostĕpiti*). Je vskutku možné, že tu jde od původu o prefix *ot-*, který dostal tuto podobu zánikem *-t-* v souhláskových skupinách s *-t-* nebo *-r-*.

Všechny tyto významy a funkce zdĕdila i stará ěština (*obejĕti, ohraditi; omýti; omastiti, obživiti, očistiti; okvieleti; otišiti, oplaziti*), ale vnitřní diferenciaci významů tu pokračovala dále: podle *obnoviti* se lexikální význam „opĕtování“ objevil u sloves *obterĕiti//obtĕrpĕti* „exacerbare“, *obživiti*. U slovesa *opĕti//opojiti* lze vidĕt nejspĕš význam „velké míry dĕje“. Pak došlo ještĕ k emancipaci významového odstĕnu „malé míry“ (*okusiti, omoĕiti*) a „zaĕátku dĕje“ (*oblĕbiti*).

Poĕetní zastoupení prefixu v našich textech je toto:

PsSin 52 (16 *ob-*, 36 *o-*) + 19 sekundárních imperfektiv (11 *ob-*, 8 *o-*);
 Wittb 58 (20 *ob-*, 38 *o-*) + 19 sek. ipf. (8 *ob-*, 11 *o-*);
 Ben 62 (22 *ob-*, 40 *o-*) + 23 sek. ipf. (9 *ob-*, 14 *o-*);
 Kral 39 (18 *ob-*, 21 *o-*) + 31 sek. ipf. (11 *ob-*, 20 *o-*);
 Václ 48 (19 *ob-*, 29 *o-*) + 21 sek. ipf. (8 *ob-*, 13 *o-*);
 novoĕ. 35 (9 *ob-*, 26 *o-*) + 20 sek. ipf. (6 *ob-*, 14 *o-*).

Schematické znázornĕní možného postupu významové diferenciaci:

Prostorový význam „smĕřování okolo“ je právě ten, v němž v době historické dominuje varianta *ob-*: Wittb *obejĕti, obezřĕieti, objieti, obklůĕiti, oblapiti, oblehnůti, oblĕti, obrátiti se, obsĕdnůti, oblĕci, obvázati* (snad

sem patří i sekundární imperfektivum *obořovati se*). Útvary s variantou *o-*: *ohlásiti, ohraditi, oklúčiti* (//*obklúčiti*), *okovati, opásati, oplésti* (u posledních dvou by byl prefix *ob-* nevhodný z hlediska fonetického). (U formací, v nichž dominuje odstín „po povrchu“, je obvyklá varianta *o-*: *odieti, omazati, omýti, ožéci*.) Produktivita tohoto typu je už ovšem nepochybně omezena, protože v dalších verzích přibývají jen ojedinělé útvary: *obestřieti* (//*ostřieti*) a sekundární imperfektivum *obkládati* a dále *osaditi, ostúpiti, oznámiti* v Ben, *obskočiti* a sekundární imperfektiva *ohlédati (se), osýpati* v Kral, *obklopit (se)* v novočeské verzi.

Ve významovém odstínu „směřování po povrchu“ se v Ben objevuje nově *obmýti* (//*omýti*) (proti jediné podobě *omýti* ve Wittb) a *osušiti*. *Obmýti* se jako jediná podoba se pak opakuje ještě ve Václ. Zde máme doloženo poprvé i sloveso *osíti*, u něhož ovšem důležitou roli hraje i současná změna „rozestavení na scéně“ (viz CH. J. FILLMORE 19), spočívající v jiném syntaktickém obsazení intencí slovesa. V novočeské verzi sem patří sekundární odvozenina *ohryzovat*.

Popsaná situace nás vede k předběžnému závěru, že varianta *ob-*, v praslovanštině původně podmíněná morfonologicky, se ještě v předhistorické době postupně začala specializovat na vyjádření prostorového významu „směřování kolem“, avšak její produktivita v této funkci je během historické doby už jen omezená.

Podstatně méně zastoupen je sekundární významový odstín „směřování po povrchu“. Zde je častější varianta *o-*.

Další typ, reprezentovaný v staroslověnštině desubstantivními faktitivy typu *odžžditi (omračiti, oplžčiti se, opravžditi, osvětiti, osněžiti se, osěniti, osoditi)*, je v rané verzi Wittb zastoupen ojediněle: *omastiti, ovodněti*. Avšak v pozdějších překladech počet reprezentantů tohoto typu přibývá: Ben *obdařiti, osvietiti*; Kral *ohromiti, osočiti* a sekundární imperfektiva *obviňovati, oslavovati*; novočeská verze přináší *opeřit* a *ozářit*. Byl tedy tento typ zřejmě produktivní; převažujícím jeho prostředkem je varianta *o-* (*ob-* se vyskytuje jen ojediněle).

Deadjektivní útvary s prefixem *o/ob-*, často doložené už v staroslověnštině (8 dokladů typu *obetžšati, oněměti*), jsou běžnější i v rané staré češtině (*obnoviti se, obter(p)čiti, očistiti*, sek. imperfektivum *očerstvovati*; Václ *ostařiti*; novočeská verze *osamět, osvobodit*). Období největší produktivity deadjektiv leží tedy zřejmě na počátku historické doby. Omezená produktivita se snad udržuje i později, ovšem lze to tvrdit pouze o variantě *o-*. Tato funkce ústí často v prostou perfektivizaci.

Posun v intenci a tranzitivizace je nesporná u staroslověnských sloves *oklevetati, oplakati* a sek. imperfektiv *obitati, obladati, oblygati* (u řady dalších, jako *osvětiti, osněžiti se* apod., je rysem průvodním). Ve Wittb má tuto funkci prefix *o-* v odvozenině *okvioleti*, jako průvodní rys ve faktitivu *osvietiti*. V Ben nacházíme dále *opanovati, oplakati, osieti* a sekundární imperfektiva *obývati//obyvati, očekávati//očekavati*, v Kral odvoze-

ninu *obmýšleti*, ve Václ nově *oželeti*, v novočeské verzi *obydlit*, sek. imperfektiva *ohrožovat*, *opěvat*, *ovládat*.

Prefix je tedy v této funkci produktivní. Varianta *ob-* u slovesa *obmýšleti* Kral je výjimkou; počínaje staročeskou dobou vždy se v této funkci objevuje jen varianta *o-*.

Separativní význam, v němž se v staroslověnštině uplatňuje pouze varianta *o-*, je doložen ve slovese *okryti*, *ostaviti*, *ostq̄piti*, v staré češtině pak jen u sloves *obraziti*, *oplaziti*, *opřieci*, *opustiti*, *ostati*, *ostaviti* a v sekundárním imperfektivu *opovirhati* Wittb, dále *opomietati* a *omlúvati* Ben, později se však už nové formace tohoto druhu neobjevují. Období produktivity *o-* v této funkci tedy skončilo někdy na začátku historické doby a formace takto vzniklé se buď lexikalizovaly, nebo zanikly.

U sloves nepohybových a jiných (zejména deadjektivních faktitiv) se někdy otřely původní významy a prefix dospěl k vidové funkci rezultativní či čistě perfektivizační. Rozdíl mezi nimi vidíme, podobně jako v obdobných případech, v existenci či neexistenci sekundárního imperfektiva. V této funkci se nevyskytuje často, k prosté perfektivizaci přitom dospívá poměrně zřídka (Wittb *omirzěti*, *oněměti*, *opirzniti*, *otemněti*, Ben *osiřeti*, novoč. *ovdovět* podle *osiřet*), přitom je to vždy u deadjektiv.

Vedle rezultativní a prostě perfektivizační funkce zbývá několik sekundárních významových odstínů, jež hrají mezi ostatními podružnou roli.

Význam malé míry děje lze vidět v raném *okusiti* Wittb, *omočiti* Ben, *ošklebovati se* Kral, novoč. *otřást*.

Opačný význam velké míry je v prefixu slovesa *opíti se* Wittb, *opojiti*, *oplývati* Ben. Další útvary se neobjevují, je tedy v této funkci neproduktivní.

Význam počátku děje vidíme — spíš než původní význam prostorový — u sloves *obdiržeti* a *oblíbovati* Wittb a pak v novočeském *objevit se*.

Konečně význam reciprocity proniká v *oplatiti* Kral a *ozvat se* (novoč. verze).

Prefix *o/ob(e)-* byl nejproduktivnější na začátku historické doby. Nejvíce sloves jím odvozených máme doloženo ve verzi Wittb a Ben. Pak jejich počet pozvolna klesá. V této době dosáhla také vrcholu významová diferenciacie prefixu. Jistá produktivita se udržuje později u významu prostorového „směřování okolo“ — zde převažuje varianta *ob-* — a u deadjektivních a zvláště desubstantivních faktitiv (varianta *o-*). Omezenou produktivitu má varianta *o-* ve funkci tranzitivizační. Při zřetelné rozběžnosti významů v starší době získávají zejména vidové funkce: rezultativní a prostě perfektivizační. Na začátku historické doby patřil tento prefix k nejvíce zastoupeným, počínaje Kral je jeho využití jen průměrné a počet vytvořených formací pozvolna klesá.

Prefix od(e)- (ot(e)-)

má paralelu ve stejně znějící předložce.

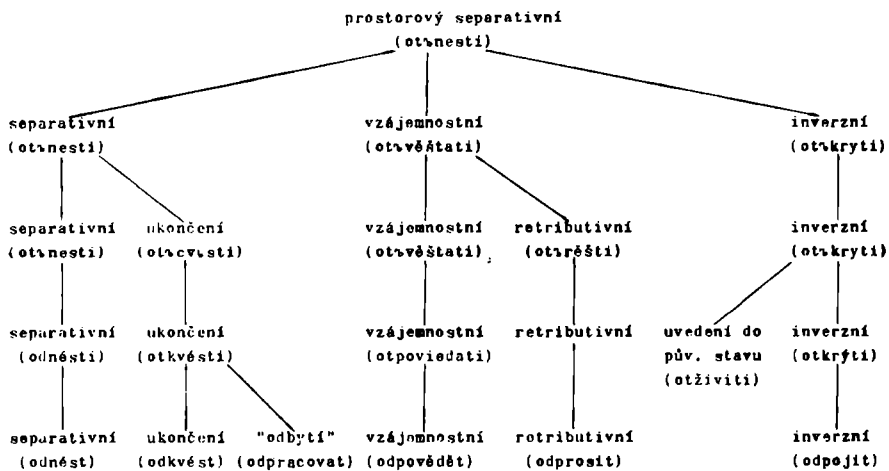
Už v praslovenštině byly jeho významy značně diferencovány, jak dosvědčuje staroslověnský materiál. V. MACHEK (67) proto rekonstruuje dvojí východisko předpony a předložky, totiž separativní a vzájemnostní. Spolu s F. KOPEČNÝM (44) však soudíme, že lze vystačit s východiskem jediným a tím je význam separativní.

Vývoj lze rekonstruovat asi takto: ablativní prefix *otъ- ū* sloves vyjadřujících transport hodnot nebo informací nabyl sekundárně významu „vzájemnosti“: *otъdati*, *otъvěštati*. U sloves vyjadřujících „kontakt“ pak modifikoval slovesný význam ve smyslu jeho opaku, děje inverzního (*otъkryti*). Pak pokračovala diferenciací významů ještě dále: metaforizací separativního významu do časové roviny se vyvinul význam retributivní (staroslověnské *otъrěšti* ve významu „omluvit“).

Raná stará čeština na tento stav těsně navazuje. Navíc zde najdeme jen význam „uvedení do původního stavu“, ojediněle doložený, např. ve formaci *otživiti* „oživit“ (LegJid). Ten se však v dalším vývoji neprosadil, stejně jako významový odstín „zahájení děje na přechodnou dobu“, tkvící ve slovese *odmřčovatí*, doloženém poprvé v Kral.

Nová čeština má pak navíc význam „odbytí děje“, který se ustálil pravděpodobně na pozadí významu „ukončení děje“. Vidíme jej v novočeských formacích jako *odzpívat*, *odpřednášet* apod. (Širší materiál naznačuje, že v rané staročeské době se ojediněle vyskytovaly formace jako *odtrebentovati* „oddrmolit“ apod.)

Schematické znázornění možného vývoje:

Početni zastoupení prefixu, který patří k méně využívaným, je v našich výchozích textech toto:

PsSin 19 + 5 sek. ipf., Wittb 22 + 10, Ben 17 + 15, Kral 17 + 10, Václ 23 + 14, novoč. 21 + 14. Jde tu o poměrně malé kvantitativní výkyvy od stavu v podstatě setrvalého.

Podstatná část této významové diferenciaci prefixu proběhla tedy už v praslovanštině, jak jsme doložili staroslověnským materiálem. Vývoj během historické doby byl pak podle svědectví našeho nerozsáhlého souboru klidný a nevýrazný. Po celou sledovanou dobu vysoce převládal separativní význam: v PsSin 15 sloves (*otiti, otvľěšti, otvratiti, otvřěsti, otvřěšti, otvřětati, otvřeti/otvřjeti, otvřpasti, otvřustiti, otvřignoti, otvřingoti, otvřstaviti, otvřstojati, otvřstopiti, otvřsěšti*), ve Wittb 16 sloves (*otehnati, otehnůti, otejití, otevřieti, othirnůti, otjieti/otnieti, otněsti, otpuditi, otpustiti, otrězati, otstúpiti, otvlěci, otvirci, otvratiti se a sekundární imperfektiva otchylovati se a ottirhovati*), v Ben 16, v Kral 14, ve Václ 18, v novočeské verzi 21 (*odcizit, oddat se, odejmout, odejít, odepřit, odhodit, odchýlit se, odklonit, odkopnout, odmítnout, odnést, odpadnout, odpustit, odťáhnout, odvlěci, odvrátit, otevřít a sek. imperfektiva odevdávati, odlěvat, odvádět a odvažovati*).

Význam „ukončení děje“ vidíme u sloves *otvdoiti* a *otvsvysti* z PsSin, *otdojiti, otchovati, otkvěsti* z Wittb.

Význam „vzájemnosti“ je v staročeském *otezvati, otplatiti, otpoviedati* (Wittb), *otmlúvati* (Ben), *odměniti (se)* (Václ).

Významový odstín „nahrazení“ lze vidět v českém *odprositi*, doloženém (jako sekundární imperfektivum *odprošovati*) teprve od Václ.

Význam „vedení do původního stavu“ vidíme jen v staročeském *otživiti* „oživiti“ (LegJid).

Inverzní význam se uplatňuje ve formacích jako staroslověnské *otvřkyti*, staročeské *odkrýti* (Ben), *odvázati* (Kral), *odpojiti* (Václ), novočeské *odhalovat* (sloveso je ovšem staré, prefix tu přispěl k inverzi významu slovesného základu).

Inovace *odmlčovati se* se objevuje v našem materiálu poprvé v Kral. Nesnadno specifikovatelný je význam předpony u českého *otsúditi*, doloženého už od první verze.

Ostatní významy se v našem textu neobjevily.

Ve všech uvedených významech a odstínech vystupuje náš prefix jako velmi omezeně produktivní: pojí se pouze s úzkými významovými okruhy sloves.

Prefix po-

Rekonstruovat vývoj významů a funkcí tohoto prefixu není snadné: v historické době převládají u něho abstraktní významy vzájemně rozdílné a ty jsou té povahy, že jednoznačně pravděpodobnou rekonstrukci

nedovolují. Někteří autoři, např. I. NĚMEC (78) a F. KOPEČNÝ (44), předpokládají východisko několikeré. Rezignujeme proto na tuto část výkladu a budeme se věnovat pouze doloženému stavu v historické češtině a v staroslověnštině.

Prefix *po-* byl podle svědectví našeho materiálu v staroslověnštině na prvním místě co do počtu formací jím vytvořených; v historické češtině patřil vždy mezi tři nejčastěji zastoupené a teprve v novočeské verzi klesl až na 6. místo (za prefixy *z(e)-*, *za-*, *vy-*, *u-*, *s(e)-*). Ve slovníku E. SLAVÍČKOVÉ (157), založeném na reprezentativním vzorku, je však uveden jako třetí po prefixech *vy-* a *za-*.

Materiál z PsSin nám dosvědčuje tyto funkce prefixu *po-*: (1) prostorovou vyjadřující lineární směřování děje od mluvčího, nebo k němu (bližší specifikace se děje adverbiiem nebo vyplývá z kontextu): *poběgŋoti*, *povesti*, *povrěšti*, *podati*, *poiti*, *pojeťi*, *pozbrěti*;

(2) prostorovou vyjadřující zasažení plochy: *pozlatiti*, *pokryti*, *polizati*, *po-mazati*, *poszrebriti*;

(3) distributivní, modifikující význam ve smyslu řady stejných dějů probíhajících po sobě: *popaliti*, *popьrati*, *poraziti*, *potřebiti*, *poěšti*;

(4) počínavou, např. u sloves *poiti*, *pomilovati*, *poměŋoti*//*pomjeŋoti*, *poradovati se*, *poskrъběti*, *poskrъžtati*, *postyděti se*, *potъštiti* a snad i u slovesa *podvižati*;

(5) futurální, nespornou u sloves *poiti*, *poletěti*, *porabotati* a snad i u slovesa *pochvaliti*;

(6) měrovou, vyjadřující nspecifikovanou, malou nebo velkou míru děje (specifikace se může dít lexikálně), doloženou slovesy: *požiti*, *požьdati*, *pokloniti se*, *porogati se*, *posměěti se*, *pospěšiti*, *postoěti*, *poszъpati*, *potrěsti se* a sekundárními imperfektivy *pokyvati* a *pomizěti*.

Mnohem více je však zastoupena další funkce, rezultativní (7), a to 30 slovesy, např. *pogľьtiti*, *pogubiti*, *požьbrěti*, *poznati*, *položiti*, *posramiti* atd.

Ta se prolíná s (8) funkcí prostě perfektivizační, zastoupenou v tomto textu (i později) menším množstvím sloves, např. *pomoliti se*, *popešti se*, *snad potrěsti se* atd. Hranice mezi funkcemi (7) a (8) je nsnadno postižitelná.

Charakteristické je dále poměrně velké množství prefigovaných formací lexikalizovaných, jež se významově od základního slovesa značně vzdálily, např. *pověděti*, *pomošti*, *ponositi*, *posětiti*, *počiti*.

Raný staročeský stav se od stadia reprezentovaného staroslověnským PsSin neliší nijak podstatně.

(1) Slovesa, jejichž prefix vyjadřuje směrovou modifikaci, jsou stejně málo početná jako v staroslověnské verzi: *poběhnúti*, *podati*, *poslati*, *postúpiti*, *povirci*, *pozvati*.

(2) Druhý prostorový význam, plošný, je zastoupen zhruba stejně: *pokropiti*, *popilziti*, *poskvirniti*//*poškvirniti*, *postriebrěti*, *pozlatiti*.

(3) Význam distributivní je méně častý (*pobíti*, *popísati*), ale při celkovém

malém zastoupení tohoto významu může být tato odchylka proti PsSin nereprezentativní.

(4) Počínavá funkce je rovněž méně frekventovaná než v staroslověštině (*popadnutí, pospiešiti, postyděti se, poznati*), a jak je patrné z dokladů, nejsou to formace zcela jednoznačné. Existenci počínavého významu však je třeba předpokládat, protože právě on představuje východisko k dalšímu významu,

(5) futurálnímu (zčásti nezdokonavujícímu), který je v rané češtině zastoupen častěji než ve verzi staroslověštině: (*po*)běhnúti, (*po*)dúti, (*po*)jíti, *pomysleti, popýtati, (po)slaviti, posvědčiti, (po)téci*. Další z trojice geneticky spjatých významů (vedle počínavého a futurálního) představuje

(6) význam měrový. Ten je v rané češtině velmi produktivní. O tom svědčí formace jako *počekati, pohřimati, pojhráti, pomensšiti, poposluchati, posmieti se, postirčiti, pošinúti se, poširřiti, potřiesti se*, sek. imperfektiva *pojčovati//požičovati, popravovati* a snad i sloveso *potknúti*.

Zbylé významy, (7) rezultativní a (8) čistě perfektivizační, jsou v staré češtině zastoupeny stejně bohatě jako ve staroslověštině: rezultativ typu *pohliti* spolu s perfektivy typu *počtiti* je dohromady asi 30.

Lexikalizované útvary jsou: *počieti, pokázati, políbiti, pomoci, pověděti* a imperfektivum *porúčeti*.

Další vývoj uvedených typů

Typ s prefixem ve významu směrovém je nesporně neproduktivní: v Ben se objevuje navíc jen sekundární imperfektivum *povolavati*, ve Václ *pokračovati*. Jinak se opakují útvary známé z nejstarší verze Wittb.

Prostorový význam „směřování po povrchu“ je poněkud dynamičtější: k prvotním pěti formacím z Wittb přibývá v Ben *poléti, pomazati*, v Kral sek. imperfektivum *posejpati*, v novočeské verzi *posít*. Limitujícím faktorem je tu zřejmě počet vhodných slovesných základů.

Živější pohyb je patrný ve skupině sloves s prefixem distributivním. Ve Wittb se sem řadí pouze dvě formace: *pobiti* a *popísati* (připomeňme staroslověštině *popaliti, porъrati, poraziti, potřěbiti, poěsti*), v Ben je dále *pobrati, pohubiti, pojiesti*, v Kral *polámati, poroubati, posěci, pošlapati, potlouci*. Ve Václ přírůstek pokračuje, navíc: *poděliti, pohynouti, potepati* a teprve v novočeské verzi je vzestup méně strmý: přibývá jen *podědit, pomřít* a *posbírat*. A tak i když celkový počet sloves tohoto významu v nejnovější verzi není absolutně nejvyšší, lze soudit, že jde o typ po celou historickou dobu produktivní.

Prefix ve funkci počínavé, v praxi někdy těžko odlišitelný od jednoho významu měrového (malá míra), je v nejranější české verzi početně méně zastoupen než ve verzi staroslověštině (4 proti 10). K původním slovesům z Wittb (*pokusiti, popadnutí, pospiešiti, postyděti se*) později přibývají *popuditi, porozuměti, posaditi se, povstati* (Ben), *pozdvihnouti se*

(Kral), *podiviti se, poslyšeti* (Václ), *pocítit, pohasnout* (novočeská verze). Je tedy jistá produktivita prefixu *po-* v této funkci nasnadě.

Funkce měrová (vyjádření buď malé, nebo velké míry děje) patří mezi nejvýraznější. Jak jsme viděli, hojně byla zastoupena už v staroslověštině. Ve starých českých verzích se počet sloves sem patřících pohybuje mezi 15 a 23 a přitom má vzestupnou tendenci. Tak např. ve Wittb je doloženo 15 sloves (výčet viz výše). Produktivita typu je patrná nejen ze vzrůstajícího počtu formací, ale i z faktu, že se v dalších verzích objevují vždy nové: v Ben je to *pochyliti se, pochytili, poklesnutí (se), polehčiti, ponížiti, porúhati se, poseděti, posílniti se, posmysliti, potěšiti (se), pozdvihnúti, požeirati* a sek. imperfektiva *pochlubovati se, pochvalovati*, dále *poskakovati, požívati*. V Kral je nově doložených formací už poněkud méně: *poodpočinouti, poodvrátiti, posečkati, poshověti, posílniti se* a sek. imperfektiva *potřásati* a *povolovati*. Jsou zde už charakteristické formace, v nichž se měrové *po-* připojuje k slovesu už prefigovanému (*poodpočinouti*). Ve Václ nově: *poblouditi, poobčerstviti se, popatřiti, pormoutiti se, porušiti (se), potepati, pozastaviti se, poželeti* a sek. imperfektiva *pohledávati, pochlubovati se* a *potahovati*. I nová verze, ačkoli má zástupců tohoto typu o něco méně než nejbohatší Václ, přináší nová slovesa *popást se, popřát, pousmívat se, povznést* a sek. imperfektiva *podřimovat, pohrávat si, pochechtávat se, postávat, povalovat se* a *pozdravovat*.

Nová verze svědčí tedy o krystalizaci charakteristického typu sekundárních imperfektiv vyjadřujících malou míru nebo přerušovanost děje. (Mezi našimi slovesy není doloženo žádné s dvojitým prefixem *popo-*.)

Poznámka: Sporadickou zvláštností je prefigované sloveso *porúhati se* (*porouhati se*), jež má vidový charakter nedokonavý. Vyskytuje se v Ben: *porúhati se bude jim* „subsannabit eos“ (žalm 2) a ve Václ (na stejném místě!). Ve stejné vidové platnosti a na stejném místě je nacházíme také v ŽaltKlem.

Z významu počínavého lze kromě funkce měrové odvodit i funkci futurální. Vývoj si lze s KOPEČNÝM (41, str. 75—82) představit tak, že děj, který začíná, rozbíhá se, lze chápat také jako děj, který se bude realizovat. Tato funkce představuje zvláštní případ, jeho specifičnost spočívá v tom, že prefix *po-* připojen k přítomným tvarům tvoří v některých případech futurum nedokonavé. To je ve zřejmém rozporu s povahou jiných prefigovaných přítomných tvarů, jež plní funkci futura dokonavého. Jak jsme uvedli výše, v PsSin je řada sloves, jejichž prefix může mít právě tuto funkci: např. *poидѡ posrědě sěni sьmъrъtъnyjъ* (žalm 22), Wittb *budu choditi*; *poleštъ*, Wittb *létati budu*; *sěmъ moě porabotajetъ jemu*, Wittb *bude slúžiti*; *pochvalimъ sę vsъ denъ* (žalm 57).

V rané staré češtině existovaly obdobné útvary také. Také zde stál v jejich pozadí význam počínavý. O něm svědčí vedle dokladů výše uvedených také např. tvar *puojde* jako překlad latinského *coeperit proficisci* (Otc 186b) nebo *potážech* „*coepi pertrahere*“, *pověne* „*spirare coeperit*“.

Futurální nedokonavý význam má prefix patrně v odvozeninách (*po*)*dúti* a (*po*)*téci* z Wittb: *podme duch jeho a potekú vody* (žalm 147) „flabit“ . . . „fluent“. U několika dalších sloves jako *pomysli*: *pomyšl'u za hřiech svój* „cogitabo“, *popýtati: pravdy jeho kdo popýtá* „requiret“, *poslaviti: poslav'u jeho* „glorificabo“ není jejich nedokonavá platnost nesporná. Jistou oporu nám někdy, bohužel nepřilíš často, skýtá srovnání s paralelní verzí ŽaltKlem: Wittb *popýtá* (žalm 60) odpovídá v Klem nedokonavé *následovati bude*. Toto srovnání nám zpochybňuje doklad *poslav'u* z Wittb (žalm 90), protože Klem má na stejném místě dokonavé *oslav'u*. Většinou ovšem nacházíme v Klem formace shodné.

Při určování vidové platnosti některých tvarů vadí možnost vidové asymetrie, na niž upozornil I. NĚMEC (94). Imperfektivní futurum typu *pójdú* mohlo totiž mít po jistou dobu v rané staré češtině präteritální protějšek *pošel* dokonavý. Kolize nedokonavé futurální a prostě perfektivizační funkce značně omezila produktivitu obdobného prefixu *vz(e)-* (o tom viz v oddílu Prefix *vz(e)-*). U sloves označujících fyzický pohyb však k obdobné kolizi významů nedošlo, a to patrně proto, že u některých nejdůležitějších pohybových sloves existovaly nevidové opozice vyjadřující protiklad determinovanosti — indeterminovanosti (viz I. NĚMEC 82), např. *jíti* — *choditi*, *vězti* — *voziti*, *hnáti* — *honiti*, *běžeti* — *běhati*. Existence těchto nevidových dvojic, zděděných z praslovanštiny, zabránila kolizi obou protichůdných významů prefixu *po-* u sloves pohybových tím způsobem, že dávala možnost vyjádřit dokonavý význam připojením prefixu k indeterminovanému členu dvojice: existovalo tedy imperfektivum *jdu* a imperfektivum *pójdú*, ale také imperfektivum *choz'u* a k němu perfektivum *pochoz'u*. Tato možnost upevnila futurální *po-* právě v době, kdy se jeho konkurent *vz-* stával labilním. Této možnosti tvořit imperfektivní futurum později využila i jiná pohybová slovesa (vzniklo *povožu*, *ponošu*, *pohoňu* atd.) a prefix *po-* jako prostředek k tvoření nedokonavého futura se stal u sloves vyjadřujících fyzický pohyb produktivním. Po jisté redukci (při níž byla vytlačena z úzu nedokonavá futura typu *poslav'u*) nastává pozvolný nový rozvoj, při němž hlavní doménou zůstávají slovesa pohybová (v Kral např. *přibývá povane*) a jen ojediněle slovesa jiného typu (*potrvá*), ve Václ *poletí*, *ponese*, v novočeské verzi *pokvete*, *povede*.

Širší materiál svědčí o tom, že početní vzestup nedokonavých futur tvořených prefixem *po-* byl strmější zejména v posledních sto padesáti letech. Rosa ve své gramatice uvádí pouze šest imperfektivních futur: *pojedú*, *ponesu*, *povedu*, *povezu*, *povleku*, *postěhuji se*. Dobrovský jedenáct, z toho dvě nepohybová: *půjdú*, *pojedú*, *povezu*, *poženu*, *ponesu*, *povedu*, *polezu*, *poteku*, *potáhnú*; *pokvetu*, *porostu*. F. KOPEČNÝ (41, str. 50) napočítal pro novou dobu nedokonavých futur s prefixem *po-* už 115.

U významu rezultativního můžeme pozorovat počínaje verzí Kral pozvolný úbytek formací, který se patrně děje ve prospěch funkce prostě perfektivizační. Souvisí to nepochybně s procesem vidové deprefixace

imperfektiv. Ben přináší ještě dost velký počet reprezentantů tohoto typu: proti Wittb navíc ještě *pohynúti*, *pochovati*, *pojieti*, *poraziti*, *porušiti se*, *postihnúti*, *posvětiti*, *potřieti* a imperfektiva *pohrdati*//*pohrzeti* a *poklínati*. Ale v Kral je počet znatelně nižší: pouze 16 sloves, z nově doložených jen *pocítiti* a imperfektivum *pojišťovati*, ve Václ žádné nové sloveso a v novočeské verzi, kde je těchto útvarů nejméně, nově pouze *pohřbít* a snad *poučit*. Je tedy zřejmé, že úbytek způsobený přechodem k prostě perfektivizační funkci, někdy dokonce i reprefixací (tak ustoupilo *pohynúti*, *poklínati*), je větší než přirozený přírůstek vznikající otíráním významů vyhraněnějších.

Konečně funkce prostě perfektivizační, těsně souvisící s předchozí, je doložena zprvu u menšího počtu sloves, ale jistý vzestup je patrný: Ben *poblúdit*, *pokárati*, *pomstíti (se)*, *pormútit* *se*, *poroditi*, *potuchnúti*, *požádati*, *požehnati*; Kral *podívati se*, *posaditi se*; Václ *potupiti*, novočeská verze *poděkovat*, *pohrozit*, *pochopit*, *polekat se*.

O produktivitě prefixu v této funkci nám ovšem výraznější svědectví podávají ještě jiné útvary, jejich počet od počátku historické doby stále vzrůstá. Jsou to případy s prefixem nejen lexikálně, ale i vidově prázdným, tedy slovesa vzniklá prefixací útvarů už dokonavých. Soudíme, že prefix tu má pouze úlohu zřetelně manifestovat perfektivní povahu slovesa v souhlase s obecnou tendencí projevující se v historické době, totiž perfektivizovat prefixem a imperfektivizovat derivací sufixální povahy (popř. deprefixací); viz I. NĚMEC (84). Ve Wittb má takový prefix sloveso *pohnúti se*, v Ben *pochytiti* a *polapiti*, *pominúti*, *pozuostati* a *pozuostaviti*, v Kral *poskytnouti* a snad *poslechnouti*. Tato, ač nepoččetně skupinka útvarů svědčí podle našeho soudu zřetelně o dynamice této funkce.

Z našeho nástinu vyplývá, že z osmi významů a funkcí prefixu *po-* je v současné době produktivní význam distributivní (typ *posbírat*), význam měrový (typy *povznést* a *pohrávat si*), funkce futurální u sloves pohybových (*poletím*) a hyponym (*porostu*) a funkce prostě perfektivizující (typ *poděkovat*). Omezenější je produktivita typu s funkcí počínavou (*pohasnout*), rezultativní (*pojistit*). Velmi omezeně produktivní, ale živý je prostorový význam „směřování po povrchu“ (*posypat*). Prostorový význam směrový (*poslat*) je zcela neživý.

Prefix *pod(e)-*

je v podstatě významově homogenní od praslovanských dob téměř až do současnosti. Má význam prostorově modifikační ve smyslu homofonní předložky, totiž „směřování pod objekt“. Jeho produktivita je omezena pouze existencí vhodných slovesných základů (vyjadřujících pohyb nebo fyzickou činnost, jež by připouštěla modifikaci toho druhu). Počet útvarů

jím vytvořených je malý, ale jistá variabilita v jejich zastoupení svědčí o produktivnosti této prefixace. V našich textech nemáme doloženu významovou inovaci měrový význam „méně než standard“ (*podcenit, podexponovat*), která se objevuje zejména v odborném jazyce nové doby, zřejmě jako kalk z němčiny, a to od dob obrozenských (Jungmann dokládá, vesměs z dobového úzu, slovesa *podeschnouti, podmraziti, podsoliti, podučiti, podveseliti* aj., Dobrovský však jen *podnapíti se* a *podroušiti se*).

Ačkoli staroslověnské slovníky dokládají větší množství sloves s prefixem *podъ-*, text PsSin obsahuje jen jedině: *podzjęti*. Wittb má *poddati, podjieti, podkopati*, dále nejasné sloveso *podpietiti* „supplantare“ a sekundární imperfektivum *podkládati*. Ben má navíc *podložiti, podmaniti, podtrhnúti*, Kral *podniknouti, podraziti, podtíti, podvrátiti* a *podvrtnouti*, Václ žádné nové sloveso, ale novočeská verze *podepřít* (doložené však už ve staré době), *podklesnout, podnítit, podrýt* (už ve staroslověnštině) a sek. imperfektivum *podrobovat*. Nastíněný vývoj a počty dokladů svědčí o poměrně malé produktivitě tohoto typu prefixace s prostorově modifikační funkcí. Jak vyplývá z materiálu vzatého odjinud, u faktitiv má prefix v nové podobě význam „substandardní míry děje“ a v této funkci je rovněž omezeně produktivní.

Prefix pro-

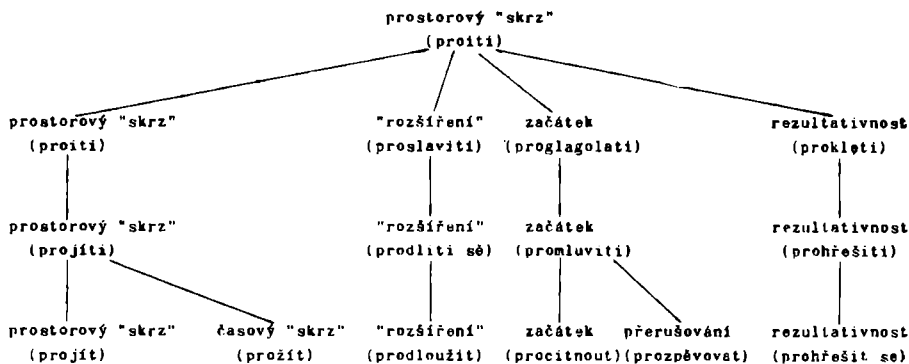
má význam odlišný od homonymní předložky, i když etymologie počítá s východiskem společným; srovnej F. KOPEČNÝ (44). Prostorový význam prefixu „přímé směřování děje skrz celý objekt“ (stsl. *proliti, provesti, prozěbnęti* . . .) je v staroslověnštině poměrně častý (v PsSin 7 formací), ale už tam se objevují nové modifikace: „rozšíření děje na velké prostranství“ (*probaviti, proslaviti, prostraniti, prostręti*; sek. ipf. *propinati*) a fázový význam počátku děje (*proglagolati, progněvati, prosvětęti, prosvětęti, procvęsti, prověštati*). Stranou v této konstelaci stojí staré lexikalizované *prodati* a nepočtené jsou doklady na funkci rezultativní (*prokļęti, proliti*). Celkový počet prefigovaných sloves zastoupených v PsSin je poměrně vysoký (20+5 sekundárních imperfektiv).

Staročeská verze Wittb jako by však reflektovala dost odlišné poměry. V celkově menším počtu dokladů (11+5 sek. ipf.) je primární prostorový význam „směřování skrze“ doložen jen u slovesa *prodřieti, projíti* a *provieti*, sekundární „rozšíření děje“ snad u sloves *prodliti (sě)* a *prozřieti*. Poměrně častá je však funkce rezultativní (*prohřešiti, prochládati sě, proliti, proměnit, prosvietiti*) a k celkové nevyhraněnosti funkcí v tomto textu přispívají i formace *prospęti* a *prohlędati*, což jsou nejspíše kalky sloves *prosperari* a *providere* z latinské předlohy.

Nepříliš vyhraněné zůstávají významy i funkce i v další verzi Ben: sloveso *promluviti* má pro novočeské jazykové povědomí spíš povahu re-

zultativa než významu počínavého, ale u sekundárního imperfektiva *prociťovati* má prefix nesporně význam počátku děje („surgere, vigilare“) a další novota *prozpěvovati* s významem „přerušovaného, částečného děje“ se zrodila nepochybně na základě už stabilizovaného významu „počátku děje“. Další významové modifikace se pak v našich textech už neobjevují. (Časový význam „průběhu od počátku do konce“, jaký je v novočeském *probdít*, *proplakat*, není v našich textech zastoupen zřejmě jen náhodou.)

Rekonstrukce vývoje

Početní zastoupení ve sledovaných textech:

PsSin 20+5 sek. ipf., Wittb 11+5, Ben 15+9, Kral 13+10, Václ 16+6, novoč. 18+8 sek. imperfektiv.

Prostorový význam „skrz“, ve Wittb doložený formacemi *prodřieti*, *projiti*, *provieti* a snad *prozřieti*, je živý a produktivní: v Ben přibývá *probořiti se*, *prohledati*, *prokopati*, *protrhnúti*, v Kral *proběhnouti*, *proněsti*, *proraziti*, *prověsti*, ve Václ *protřiti*, v novočeské verzi *probit se*, *probodnout*, *proležet*, *proniknout*, *propadnout*, *prozkoumat*. Ojedinelá je synonymie forem s prefixy *pro-* a *př-* ve Wittb: *prodřieti*//*předřieti* a v Ben *projiti*//*přejiti*. V Ben je však už dobře rozlišeno *prověsti* „deducere“ a *převěsti* „traducere“ a stejně je tomu později. Jen ve Václ nacházíme reminiscenci na starší stav: *projiti*//*přejiti* „pertransire“.

Méně výrazný je rozvoj dalšího odstínu „rozšíření“. Proti jedinému (a ne zcela přesvědčivému) dokladu *prodliti (se)* ve Wittb se objevují další dva v Ben: *prodlúžiti* a přesvědčivější *protáhnúti*, v Kral navíc *proháněti* „prolongare“ a snad sem patří i novočeské *pronásledovat*.

Význam začátku děje, v staroslověnské verzi běžný, se v staročeském překladu Wittb neobjevuje. Teprve v Ben je doložena odvozenina — sekundární imperfektivum *prociťovati* „surgere“, co do prefixu snad inspirovaná synonymem *probdúti*, v němž má však prefix význam spíše rezultativní. Přes omezenou produktivitu v této funkci byl to patrně přece

jen zárodek typu, neboť vedle opakovaného *pročítiti* v Kral se objevuje ještě *prohlednouti* „začít vidět“ ve Václ.

Z tohoto byť nepočetně zastoupeného významu však nepochybně vychází další, význam přerušování děje. Jistou, i když nedlouhou živost totiž prokázal tento vedlejší význam, jak svědčí formace *prozpěvovati* Ben, *prokřikovati* a *protulovati* se Kral. V pozdějších verzích se další odvozeniny už neobjevují a nadto všechny až na *prozpěvovati* do novočeské doby zanikly.

Význam rezultativní je v staré češtině zastoupen hojněji než v staroslověněštině. Proti staroslověnskému *prokleti* a *proliti* je ve Wittb *prochladiti* sě, *proliti*, *proměnit*, *prosvietiti*, v Ben přibývá *probuditi*, *propustiti* a sek. imperfektivum *proklínati*, v Kral dále *proviniti* a sek. ipf. *provoditi* ve významu „facere“ (prostorové *provésti* tu má imperfektivum v podobě *provozovati*), ve Václ *prohlásiti*, v novočeské verzi pak *prohlédnout* si a snad *propuknout* (zde však je zároveň významový komponent „začátek děje“). Představují tedy formace s touto funkcí produktivní typ po celou historickou dobu.

K čistě perfektivizační funkci vlastní, jejíž symptom vidíme v neexistenci nebo zániku sekundárního imperfektiva, prefix *pro-* v podstatě nedospěl.

Je tedy prefix *pro-* v historické době co do funkcí méně koherentní než v staroslověněštině. Také počet formací jím vytvořených je menší. Během historické doby sice pozvolna vzrůstá, jak bylo patrné z uvedeného číselného přehledu, ale teprve v nové verzi dostihuje poččetně staroslověněštinu. Produktivní jsou významy prostorový „skrze“ a funkce rezultativní.

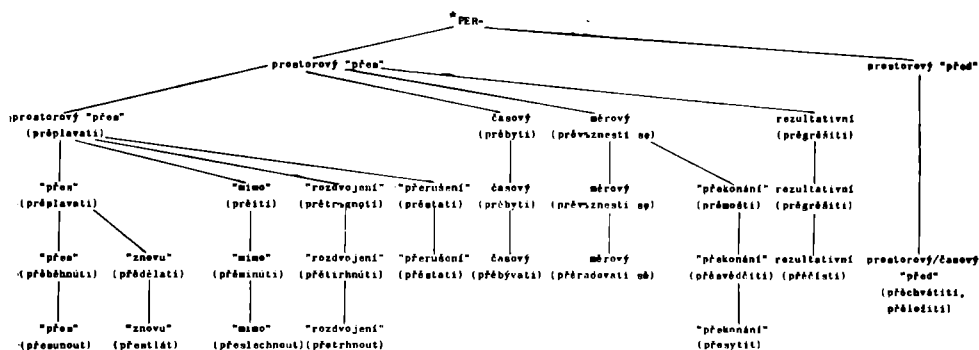
Prefix přě- (pře-)

jehož prostorovým východiskem je význam „na druhou stranu“, tedy význam totožný s významem předložky *přes*, je už v praslovanském údobí významově rozrušen. U sloves vyjadřujících fyzikální rozrušování předmětu nabyl sekundárního významu „rozdvojení“ (*prětrǣgnŏti*), u jiných pak odstínu „přerušování“ (*prěstati*). U sloves stavových se vyvinul význam časový „do konce časového úseku“ (*prěbyti*). V menším počtu, ale přesto spolehlivě jsou doložena i slovesa s prefixálním významem měrovým (*prěvǣznesti* sě) a odvozeným významem „překonání standardu“, popř. „překonání“ (*prěpǣrěti*, *prěmošti*). Konečně se v staroslověnském materiálu setkáváme i s případy vprchalého významu rezultativního (*prěgrěšiti*). Zvláštní, ojedinělý významový odstín je u staroslověnského *prěmlǣčati* (*chvaly mojeje ne prěmlǣči*).

Staročeské verze obsahují slovesa s prefixem *přě-* (*pře-*) méně, ale dokládají tytéž významy: prostorový „přes“ (*prěběhnŭti*), prostorový „mi-

mo“ (přemínúti), „rozdvojení“ (přetirhnúti), „přerušení“ (přestati), časový (přebývati), „překonání“ (přesvědčiti), rezultativní (překaziti). Dokonce i sloveso přemilknúti//přemilčeti je ve Wittb doloženo. Nejistě je doložen význam „velké míry“ (přerádovati se), zato se objevuje průběhový „zno-
vu“ (předělati), ten se však začíná ustalovat už v staroslověštině, jak svědčí F. KOPEČNÝ (44). Výraznější novum, ač ve skutečnosti jde o vzácný archaismus, představují formace, v nichž má prefix význam předložky před ve smyslu prostorovém i časovém: přechvátiti „anticipere“, přejíti „praevenire“, přeložiti „proponere“, přěpěti „praeclinere“, převí-
děti „praevidere“. Ačkoli kromě Wittb jsou tyto doklady velmi vzácné, je jejich spolehlivost nesporná; viz J. GEBAUER (20) a F. KOPEČNÝ (44). V novějších verzích se už další významové modifikace neobjevují.

Možný postup rozvoje významů schematicky pojatý:

Počet sloves odvozených naším prefixem je ve sledovaných textech kolísavý (Wittb 23+8 sek. ipf., Ben 12+5, Kral 15+9, Václ 11+5, novoč. 18+5), v českých textech se však nikdy nepřiblížil početnímu zastoupení ve staroslověštině PsSin (32+6 sekundárně imperfektiv).

Prostorový význam „přes“ je v staročekské době produktivní, i když doložených sloves není tolik jako např. v PsSin (převítati, předati, přěti, přelěsti, přenesti, přeplovati, přepoésati, přeseliti, přestopiti, přějeti; sek. imperfektiva přelagati, přestopati). Ve Wittb máme doloženo: přeběhnúti, přědřieti, přějiti, přěněsti, přestěžiti se, přestúpiti, přěvésti; v Ben nově: přepásati (se), v Kral přeskočiti, ve Václ překročiti, v novočeské verzi přehnat se, překroutit se, přesunout, převalit se.

Význam „zno-“, ač málo zastoupený, je jistě produktivní rovněž: Wittb má jen sekundární imperfektivum přěpúsčeti „probare“ a přěpýtati „scrutari“, v Ben dále je přepáliti a sek. imperfektivum přemyšlovati, v Kral přěčistiti, přehnati „probare“, v novočeské verzi přestlát a sek. imperfektivum přemítat.

Prostorový význam „mimo“, doložený v staroslověnštině slovesem *prězbrěti*, *prěiti* a (sekundárním) *prěchoditi*, je ve staročeském *prěminúti* a *prěchoditi* (Wittb) a dále není doložen, ale novočeské útvary jako *přehlédnout* (nedopatřením), *přeslechnout*, *přezírat* (a snad i staročeské *přemilknúti*) svědčí o pokračující živosti typu.

Speciální významový odstín „rozdvojení“ (stsl. *prěpoloviti*, *prětrьgnoti*) je v českém *přětieti*, *přětirhnúti* (Wittb) a jen tato slovesa se opakují i později. Jazykové povědomí nám praví, že v nové češtině sem patří i další (*přeríznout*, *přelomit*), ale omezený počet specifických slovesných základů, ve spojení s nimiž by se tento význam mohl uplatnit, nedal tomuto typu vyrůst v nápadnější skupinu. Ojedinelé zůstalo i lexikalizované (pův. „přerušující“) *přestati*.

Časový význam, v staroslověnštině uplatněný často (*prěbyti*, *prěpitěti*, *prěsěděti*, *prětrьpěti*), je v češtině vzácnější: Wittb má jen *přěbývati*, Ben *přetrvati* a teprve novočeská verze přináší další sloveso *přečkat*. Patrně byl pak rozvoj typu omezen konkurencí prefigovaných formací typu *prožít*.

Význam „velké míry“ je jen v nejistém *přerádovati* sě „iubilare“ z Wittb a *předěsiti* (se) Kral, *přestrašiti* Václ.

Zato živým se ukázal měrový význam „překonání (standardu)“: v staroslověnské verzi je doloženo *prěděěti*, *prělsstiti*, *prěmošti*, *prěpьrěti*, ve Wittb *prělstiti*, *prěmoci*, *prěsvěděti*, v Ben *převyšiti*, v Kral *přelouditi*, v novočeské verzi pak *přelít*, *přerůst*, *přesytit se*, sek. imperfektivum *přetekat*.

(Novočeské *přepadnout* je nesporně kalk z němčiny.)

Význam rezultativní se objevuje sporadicky: Wittb *přěčísti*, sek. imperfektivum *překážěti*, Ben *přerušiti*.

Konečně reliktní význam shodný s funkcí předložky *před* se kromě verze Wittb už nikdy neobjevil.

Produktivní je tedy v nové češtině prefix *pře-* ve významu prostorovém „přes“ a ve významu „znovu“, jakož i ve významu „překonání“. Omezená je jeho produktivita v prostorovém významu „mimo“ a ve významu „rozdvojení“. V ostatních funkcích jej můžeme považovat za neproduktivní.

Prefix před(e)- (před(e)-)

nepřekročil nikdy hranice původní funkce prostorové a sekundární časové („dříve“).

V staroslověnštině konkurovala prefigovaným útvarům typu *prědъložiti* ještě zčásti spojení slovesa s adverbium (*prědizbrěti*, *prědiiti*), avšak i ta se chovala jako prefigované útvary: přezens měl význam futurální (*огнь прěдъ нимъ прědiidetъ i popalitъ окръ vragy jeho* PsSin). V textu

PsSin mají slovesa s prefixem *prědъ-* většinou význam prostorový, odjinud jsou však doloženy i útvary s významem časovým (*prědъrěšti...*), viz SADNIK—AITZETMÜLLER (156).

V raném textu staročeském (Wittb) se objevuje zvláštnost: vedle běžných útvarů jako *prědejiti*, *prědchvátiti* „anticipare“, *prědstúpiti* se objevují synonymní formace *prějiti*, *prěchvátiti* a dále *prěpěti* a *prěviděti*. Taková slovesa později navždy mizí: neobjevují se v žádné z pozdějších verzí a i v jiných staročeských textech jsou vzácná. Představují však zajímavé svědectví o přežívání prapůvodního významu prefixu (a předložky) *prě-*, předpokládaného etymologií (F. KOPEČNÝ 44). Chudý materiál sice nedovoluje přesnější závěry, ale zdá se, že tento prefix konkuruje právě *prěd-* časovému. V pozdějších verzích přibývají ojedinělé (časově modifikující) útvary další: v Ben *prědběhnúti*, *prědložiti*, *prědveděti*, v Kral *prědstihnouti*, *prědstaviti*, ve Václ *prědestrěti*, *prědzvěděti*, *prědpřevovati*.

V nové verzi kromě *prědepsat* nepřibývá žádná nová formace, avšak jazykové povědomí svědčí o tom, že aspoň ve funkci časové zůstal prefix produktivní dodnes v terminologických okruzích slovní zásoby; jeho kdysi omezená produktivita je oživena (srovnej útvary jako *prědvarěti*, *prědkreslit* apod.).

Celkový počet sloves odvozených tímto prefixem však v našem materiálu nikdy nepřekračuje desítku v jedné verzi. Patří tedy k nejméně využívaným.

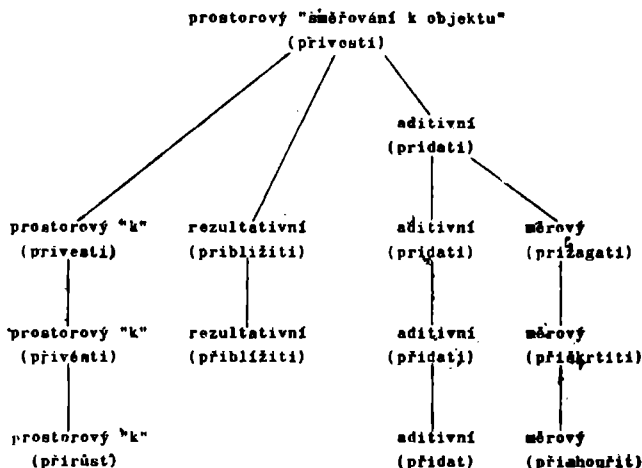
Prefix *při-*

patří k těm, u nichž po celou historickou dobu až dodnes dominuje původní funkce prostorové modifikace: směřování k objektu. Jak ukazuje materiál ze staroslověnské verze žaltáře, u několika sloves nevyjadřujících fyzický pohyb převažuje významová složka měrová „navíc“. Prototypem takových sloves byla nesporně odvozenina *pridati*. Tento odstín vidíme u staroslověnských sloves *pribyti*, *pričestiti se*, *priměnit*; na hranici mezi oběma variantami základního významu stojí slovesa *privitati* a *priseliti se*. Slovesa s odlišným významem prefixu, a to vyjádřením malé míry děje, nemáme sice obsažena přímo v našem textu PsSin, ale jsou přece jen známa odjinud: S. SŁOŃSKI (122, str. 158—177) dokládá např. *prisuęnoti*, *prizagati*, *prizigati*. Tento význam se vyvinul nesporně z průvodního odstínu významu prostorového. Původní prostorový význam samozřejmě poklesá v pouhou rezultativní funkci u těch sloves, která vyjadřují kontakt už lexikálním obsahem svého základu: *približiti se*, *prikasati se*, *prilbpeti*.

Základní diferenciacie významu byla tedy hotova zřejmě už v praslomanštině. Náš staročeský i novočeský materiál pak napovídá, že během historické doby k dalšímu štěpení ani k modifikaci významů a funkcí

nedošlo. Prefix *při-* dospěl k prostě perfektivizační funkci jen výjimečně. (Pomíjíme lexikalizované útvary jako *příkázati*, *připraviti*, později *přisahati*; u posledního jde navíc o prefix neperfektivizující.)

Rekonstrukce vývoje schematicky:

Početní zastoupení je charakteristické pro prefixy s převahou lexikálních významů: od počátku historické doby poněkud vzrůstá, maxima dosahuje v Kral a pak zase klesá až po současnou verzi. Výkyvy však nejsou příliš markantní: PsSin 26+9 sek. ipf., Wittb 23+6, Ben 25+17, Kral 30+14, Václ 25+10, novoč. 22+6 sek. imperfektiv.

V nejstarší české verzi Wittb, v níž je celkový počet sloves s prefixem *při-* o něco nižší než v PsSin, dominuje samozřejmě význam prostorový: *přichýliti se*, *přijieti*, *přijíti*, *přikloniti*, *přikrýti*, *přiněsti*, *připásati*, *přistúpiti*, *přítáhnúti*, *přitirhnúti*, *přivěsti*, *přivolati*, *přizřieti*.

Odvozený význam aditivní je ve slovesch *přidati*, *přiložiti*, *přiměniti* „přirovnati“ (zajímavé je, že ve stejném místě je i v PsSin sloveso *priměniti*), význam resultativní u sloves *přiblížiti se*, *přilnúti* a snad i *přidiržeti se*. Není tu zatím doloženo žádné sloveso s jednoznačným významem „malé míry“.

Situace se tedy značně podobá poměrům v PsSin. Je však patrná výrazná tendence syntaktická: zatímco v staroslověně měla slovesa s prefixem *při-* nejrůznější vazby, v staré češtině zcela převažuje vazba s předložkou *k* + dativem. Tato skutečnost pak zpětně ovlivnila prefixaci: prefix *při-* se ve Witb objevuje jako lexikálně prázdný u dokonavých sloves *přirovnati*, *připodobnati se* s touto vazbou.

Prostorový význam „směřování k něčemu“ si pak uchovává jistou produktivitu i nadále. Svědčí o tom přibývajícím formace: *přichopiti se*,

přiklopiti, přikvačiti „přimáčknout“, přitisknutí se v Ben; dále přichytiti se, přiložiti, případnouti, přistáti v Kral, přihnati se, přilétnout, přirůst, přitřhnout v novočeské verzi.

I méně využívaný význam aditivní je zřejmě produktivní: Ben má navíc *přibrati*, *přispěti*, sekundární imperfektiva *přimlúvati*, *připominati*. Také Kral dokládá ještě další slovesa: *přičísti*, *přítovaryšiti se*, sek. imperfektiva *přičíněti*, *přiměšovati*, *přizpěvovati*. Václ přináší dále jen *přispíšiti* a novočeský překlad nemá už žádné nové sloveso s prefixem v této funkci, ale tato skutečnost jistě není svědectvím o úplném zániku jeho produktivity.

Význam „malé míry“ se objevuje v našem materiálu poprvé v Ben (*připadnutí* a *přisluhovati*). Kral má dále *přiodíti* a sek. imperfektivum *přítírati se* „být zčásti potírán“ a novočeský text pak sekundární imperfektivum *přimhuřovat*.

Rezultativní význam se váže po celou historickou dobu jen s několika málo slovesy typu *přiblížit se*.

Zcela okrajovou záležitostí zůstává také prázdný „syntaktický“ prefix u sloves typu *přirovnat se* (zde jde o změnu „rozestavení na scéně“, tedy ovšem i změnu významovou, viz CH. J. FILLMORE 19). Prefix slovesa *připraviti*, významově ojedinelý, se však postupně rozšířil na ne-rozsáhlou synonymní řadu: Kral *přistrojiti*, novoč. *přihotoviti*.

Stranou necháváme ojedinelý lexikalizovaný prefix slovesa *přikázati*, jenž má blízko k funkci prostě perfektivizační.

Je tedy v nové češtině živý a produktivní význam prostorový a význam aditivní, jistou produktivitu projevuje i význam malé míry.

Prefix roz(e)-

Z původního prostorového významu „směrování na dvě nebo více stran“ se už v praslovanštině vyvinuly významy sekundární: modifikace abstraktního děje ve smyslu zaměření na několik alternativ (*rasoditi*), rozvinutí děje do plné intenzity s důrazem na počáteční fázi (*razgněvati se*), změna ve smyslu inverzním (*rastvoriti*) a konečně význam rezultativní, blízký prostě perfektivizaci (*razdrušiti*). Mezi těmito významovými ohnisky jsou ovšem možné přechody, zejména mezi původním významem prostorovým a perfektivizačním u sloves, jež už lexikálním významem svého základu vyjadřují významový rys „směrování na strany“ (*raširiti*), vzácněji mezi významem „rozvinutí děje“ a perfektivizačním u sloves, jež plnost děje vyjadřují lexikálním základem (jako v *razbogatěti*).

Všechny tyto významy jsou doloženy už v staroslověnské verzi našeho textu: početně tu dominují slovesa, jejichž prefix má význam prostorový, v daleko menší míře jsou zastoupena slovesa s prefixem vyjadřujícím rozvinutí děje a s prefixem prostě perfektivizujícím. Ojedinelý je význam inverzní (*rastvoriti*). Nejranější staročeská verze, Wittb, repre-

zentuje stav v podstatě shodný a jiné významy se neobjevují ani během historické doby.

Prefix *roz(e)-* patří během historické doby mezi nadprůměrně zastoupené; počet útvarů doložených ve staroslověnské a nejranější staročeské verzi je zhruba stejný. V nové době pak jeví výrazně vzestupnou tendenci. Početní zastoupení: PsSin 30+8 sek. ipf., Wittb 32+5, Ben 32+12, Kral 33+22, Václ 36+13, novoč. 59+14.

Prostorový význam má prefix u staročeských sloves *rozkapati*, *rozléti*, *rozložiti*, *rozprašiti*, *rozpraviti*, *rozpustiti*, *rozsaditi*, *rozsúti*, *roztratiti*, *roztirhati*. K významu rezultativnímu má blízko u sloves *rozděliti (se)*, *rozprostřieti*, *rozšířiti*. Alternativní zaměření abstraktních dějů vyjadřuje u sloves *rozčísti* „dinumerare“, *rozeznati*, *rozmysliti* a původně snad i u již lexikalizovaného *rozoměti*.

Rozvinutí děje označuje prefix *roz(e)-* u staročeských sloves *rozdráždit*, *rozhněvati se*, *rozhorčiti se*, *rozhrěti se*, *rozplameniti*, počáteční fáze je přitom zvýrazněna u sloves *rozpomanúti se*, *rozřevniti* a *rozzíci*. Obě modifikace lze v některých případech jen nesnadno odlišit: na spíše počinavý charakter některých sloves ukazuje konkurence prefixu *vz(e)-* v nejstarší verzi: *vzdrážniti*, *vzhněvati se*, *vzpomanúti*. V následujících verzích však většina konkurentů s prefixem *vz(e)-* vymizela (blíže viz v oddílu o tomto prefixu), kdežto prefix *roz(e)-* byl stále na mírném vzestupu, jak bude patrné dále.

Inverzní význam prefixu *roz(e)-* se v raných verzích našeho textu neuplatňuje a i později jej v této funkci nacházíme — na rozdíl např. od ruštiny — jen ojedinele.

Pouze perfektivizační povahu má u sloves *rozeskvřieti*//*rozskvřieti*, *rozkázati*, *rozlúčiti*, *rozmnožiti*, *rozsílniti se* — nepočítáme-li sem už zmíněné útvary, jejichž prefix je této funkci velmi blízko, avšak obsahuje i prvky významů jiných (prostorového, ingresivního).

Sekundární imperfektiva máme v nejstarší verzi doložena pouze od sloves, jejichž prefix má původní význam prostorový: *rozmietati*, *rozprašovati*, *rozrážeti*, *roztirhovati*, a také u slovesa *rozsuzovati*.

V dalším vývoji se jako nejproduktivnější typ projevují slovesa s *roz(e)-* ingresivním (rozvinutí děje): v Ben jsou doloženy další útvary *rozmoci se*, *roznemoci se*, *rozpáliti (se)*, *roztučněti*, *rozveseliti*, *rozvodniti se*; v Kral navíc *roznítiti*, *rozvlažiti*, ve Václ *rozkvěsti*, v nové verzi pak celá řada dalších: *rozběsnit se*, *rozbřesknout se*, *rozeřvát se*, *rozhybat se*, *rozjařit*, *rozjásat (se)*, *rozjasnit*, *rozlítit (se)*, *rozplesat se*, *rozvlnit se*, *rozzářit*, *rozlobit se*, *rozžhavit*. (Náš materiál ukazuje, že neplatí ani nikdy neplatila podmínka vyřčená POLDAUFEM (110), že totiž ingresivní slovesa jsou „pouze zvrtná“.)

Obdobně rostl pozvolna (intenzivněji v nové době) počet sloves s prostorovým významem prefixu: od počátečního počtu 17 v textu Wittb až po počet 30 v novočeské verzi žaltáře. V Ben přibývá např. *rozhlasiti*, *roz-*

chvátati, rozplašiti, rozplynutí se, rozřezati, rozsapiti, roztáhnúti, sek. ipf. rozsievati, v Kral dále rozbiti, rozehnati, rozprchnouti se, rozraziti, rozstoupiti se, rozšlapati, roztlouci, rozváleti, sek. imperfektiva rozdíratí, rozcházeti se, rozletovati se, rozmitati, roznášeti; ve Václ se objevuje rozdrobiti, rozebrati, rozlomiti, v novočeské verzi rozdrásat, rozeskákat se, rozhodit, rozložit, rozprášíť, rozrůst se, rozštípit, rozvinout a sek. imperfektiva rozestavovat se, rozhlížet se, rozpadávat se, roztrušovat.

Abstraktní modifikace tohoto významu byla po celou historickou dobu produktivním prostředkem u sloves cogitandi: *rozmysliti, rozuměti, rozsúdití* (Wittb), pak přibývá *rozeznati, rozjímati* (Ben), dále *rozvážiti* (Kral), konečně *rozhodnout* v novočeské verzi. (U sloves vyjadřujících komunikaci jde ovšem spíš o skutečný význam prostorový: *rozprávěti, rozmlouvatí*.)

Produktivní nebyl inverzní význam předpony: ojedinele doložené útvary jako *rozvážati, rozpoutati* jsou výsledky spíše nahodilých derivací než projevy konstituování kompaktnější skupiny sloves spojených jistými významovými rysy.

Čistě perfektivizační a rezultativní roli hraje prefix *roz(e)-* během historické doby jen zřídka. Počáteční omezený počet čistých perfektiv se rozrůstá jen málo: dále je doloženo jen *rozhojniti* a *rozbořiti* (Ben), pak *roztříštití* (Kral), později (ve Václ) *rozdrobiti, roztřískati*, konečně v nové verzi *rozdrásat, rozdrtit, roztát, roztavit*. Přitom prefix je málokdy sémanticky vyprázdněn natolik, aby k prefigovanému perfektivu nemohlo existovat sekundární imperfektivum: máme jen málo takových případů — méně běžné je *rozbořovati, roztříšťovati, rozdrcovati, roztavovati*. Většinou jde o význam úplnosti účinku děje, který se s prostou perfektivností nutně prolíná.

Počet sekundárních imperfektiv v různých verzích kolísá mezi 6 (Wittb) a 22 (Kral); převážná většina představuje protějšky sloves, jejichž prefix má význam prostorový. Ostatní významy prefixu hrají mezi imperfektivy nepodstatnou roli.

Novočeský stav se tedy podle svědectví našeho materiálu do značné míry podobá výchozímu praslovanskému: dominantní je nadále prostorový význam prefixu, živá je i jeho modifikace pro slovesa cogitandi. Druhý živý a produktivní význam je ingresivní. Ostatní jsou ve srovnání s nimi nepodstatné. Na rozdíl např. od ruštiny není české *roz(e)-* produktivní ve funkci inverzní: pokud taková slovesa existují (*rozvážati*), jsou to ojedinele případy významové inverze, neseskupující se v kompaktní skupinu.

Prefix s(e)-

je homofonní s předložkou. Jeho praslovanská varianta *sъn-* se reflektuje v podobě několika staroslověnských odvozenin (*sъniti, sъněti, sъněsti*) a jako tradicionalismus u týchž sloves v rané staré češtině.

Podobně jako předložka má tři významy. Prostorové významy si přitom přesně odpovídají: předložka s instrumentálovou rekcí vyjadřuje komitativnost, prefix *s(e)-* u sloves jako *svázati* má též význam. Předložka *s* s genitivem vyjadřovala směřování shora dolů (*s hory*) a stejně je tomu u sloves jako *stěci*. U zbývajících, třetích významů však patrně nelze o shodě mluvit. Zatímco význam předložky s akuzativní rekcí je ekvivalentnost nebo přibližnost (*být s to*; nář. *s pět* „asi pět“), významem prefixu je „dovedení děje k žádoucímu výsledku“, tedy rezultativnost: *skrýti se, spomoci*; je to tedy význam obdobný jednomu z významů prefixu *z(e)-*. Zde se tedy oba prefixy stýkají a náš se během historické doby někdy mění (obvykle pod vlivem asimilace znělosti) v *z(e)-*. (Viz o tom blíže v příslušném odstavci.) Rezultativní význam má pak pochopitelně blízko k pouhé perfektivizační funkci (*shřešiti*). Zda k tomuto významu dospěla slovesa od původních dvou významů prostorových, nebo zda snad nějak souvisí s třetím významem předložky, není možno na základě našeho materiálu rozhodnout.

Prostorový význam „směřování dohromady“ je v rané staré češtině, soudě podle verze Wittb, doložen velmi často: *sdíržeti* „continere“, *sebrati (sě), sjednati, sklásti (sě)* „concinnere“, *sníti (sě), spěci se, spieti, ssiesti se, stáhnúti* „constringere“, *svázati*. Někdy se vzhledem k lexikálnímu obsahu základového slovesa stává subsumpčním a blíží se významu rezultativnímu (*shromážditi, smiesiti*). Je zde těchto sloves o málo více než v PsSin, kde je doloženo 10 útvarů (*sbbrati, svesti, svviti, svvěděti, svlēšti, směšiti, snniti, snęti, svřěsti se, svstaviti*). Produktivitu, limitovanou jen počtem vhodných základů, si prefix uchovává po celou historickou dobu. I když počet sloves s tímto prefixem neroste nijak nápadně, přece jen jich v novočeské verzi nacházíme téměř dvojnásobný počet: *sběhnout se, sečíst, sejít se, seskupit se, sevřít, shluknout se, shromáždít (se), sjednat, smísit (se), smluvit se, spiknout se, spočíst, spojit, spoutat, srotit se, stisknout, svalit* a dále sekundární imperfektiva *sbírat, shrabovat, splývat*. Tato produktivita je pochopitelná, protože neexistuje žádný konkurující prostředek.

Produktivní je prefix *s(e)-* i v dalším významu „směřování shora dolů nebo pryč“. Ve Wittb je doloženo *sběhnúti* „decurrere“, *semčiti* „projicere“, *sezřieti, shladiti, schýliti, sejíti* „descendere“, *spadnúti, splynúti* „defluere“, *sstúpiti, stěci, svirci*. Je to více než v staroslověnském PsSin, kde nacházíme jen *svesti, svměriti, snniti, svšěsti, svtręsti* a sekundární imperfektivum *svstrělěti*. Další historie se podobá rozvoji komitativních formací: v dalších verzích se objevují nová slovesa (např. Ben *snieti, skloniti, sprchnúti, sraziti, ssúti*, sek. imperfektivum *smětati//smietati*; v Kral *seslati, sházeti, shlédnouti, shlédati, spustiti se, svaliti se* a sekundární imperfektivum *skrápěti//skropovati*; ve Václ *sklouznouti, svrhnouti*) a novočeská verze má proti Wittb opět asi dvojnásobný počet takových sloves, mezi nimi *sklátit, smeknout se, smýt, spláchnout, srazit, svát* a sek. imper-

fektivita *skapávat*, *svažovat se*. Je tedy produktivita i tohoto typu po celou historickou dobu až po současnost nesporná.

Rezultativní význam po celou sledovanou dobu početně převažuje (stejně jako v staroslověnštině), avšak tendence k jeho dalšímu vyprazdňování směrem k prostě perfektivizaci (bez sekundárního imperfektiva) se neprojevuje tak silně jako u prefixu *z(e)-*. Nadto, jak už bylo řečeno, řada sloves po provedené asimilaci znělosti zaměňuje původní prefix za funkčně totožný prefix *z(e)-*.

Ve Wittb je takových sloves podstatně méně než v staroslověnském PsSin. Je to proto, že zcela zmizely formace, v nichž by se rezultativní (či prostě perfektivizační) předpona *s(e)-* připojovala ke slovesu začínajícímu znělým párovým konsonantem (*s* výjimkou *h-* a *v-*). Neobjevila se tedy prefigovaná slovesa navazující přesně na psl. *svblazniti*, *svdělati* apod. Výjimky jsou vzácné: *sbydliti* „inhabitare“, *sžihati*. Později se začínají množit významově nerozlišené dublety: Wittb jen *stlačiti*//*ztlačiti*, *szěci*//*zžěci*, *sproščovati*//*zproščovati*. Ben pak navíc *složiti*//*zložiti*, *sstarati se*//*zstarati se*, *sežrati*//*zžierati* a ne zcela jasné *svadnutí*//*zvadnutí*; Kral jen *strápiti*//*ztrápiti*. Nejvíce je rezultativních a prostě perfektivizačních dublet ve Václ — proti starým verzím navíc *setřítí*//*zetřítí*, „potřít“, *shladiti*//*zhladiti*, *shlednouti*//*zhlednouti*, *skaziti*//*zkaziti*, *skusiti*//*zkusiti*, *spásti*//*zpásti*, *spatřiti*//*zpatřiti*, *splesati*//*zplesati*, *sprzniti*//*zprzniti*. Není třeba dodávat, že novočeská pravopisná norma dává téměř ve všech takových případech přednost prefixu *z-*. Proto také předponových sloves s prefixem *s-* rezultativním či prostě perfektivizačním v novočeské verzi žaltáře výrazně ubylo. Avšak mohlo by tu jít o pouhou grafickou záležitost; důležité je sledovat prefixy před konsonanty nepárovými. Zde se ovšem přesvědčujeme, že ve skutečnosti se objevují jen ojedinělé nové formace s prefixem *s-*: např. *smířiti*, *snížiti*, *srovnati*. Přitom u prvního z příkladů je jistě podporou prefixu *s-* blízkost celkového významu formace k významu „směřování dohromady“ a u druhého „směřování shora dolů“; třetí je doloženo už u Veleslavína. Také u sloves počínajících konsonantem *v-*, jenž má z hlediska asimilace znělosti blízko k souhláskám nepárovým, je situace podobná: kromě starých sloves se objevuje jen ojedinělé *svrasknouti*, ale to je doloženo také už u Veleslavína.

Stejně varianta *se-*, která se přirozeně na kombinatorních změnách znělosti nemůže podílet, ztrácí symptomy produktivity: jedině *sehliti* v Kral reprezentuje formaci, která nemusí být starého data vzniku, ostatní taková slovesa (*setrvati*, *sezhati*...) mají staré doklady.

Je tedy zřejmé, že ačkoli počet sloves s prefixem *s(e)-* během historické doby mírně vzrůstá, je tento prefix plně produktivní ve významech „směřování shora dolů nebo pryč“ a „směřování dohromady“, zatímco ve funkci rezultativní a prostě perfektivizační, v nichž se uplatňuje relativně

nejčastěji, je v historické době už neproduktivní a jeho funkci zaujímá prefix *z(e)-*. Jeho produktivita byla nesporně podlomena existencí konkurenčního prefixu *z(e)-* majícího stejnou funkci a faktem asimilace znělosti v souhláskových skupinách. Je ovšem třeba připustit, že i konkrétní funkce prostorové se mohou ve spojení se slovesy jistých pohybových významů otírat a v ojedinělých případech může tento prefix dospět k funkci rezultativní.

Po celou historickou dobu patří ovšem (na rozdíl od stavu v staroslověnštině) k nejméně zastoupeným: PsSin 42 + 18 sek. ipf., Wittb 51 + 17, Ben 54 + 15, Kral 54 + 34, Václ 62 + 23, novoc. 69 + 30 sekundárních imperfektiv.

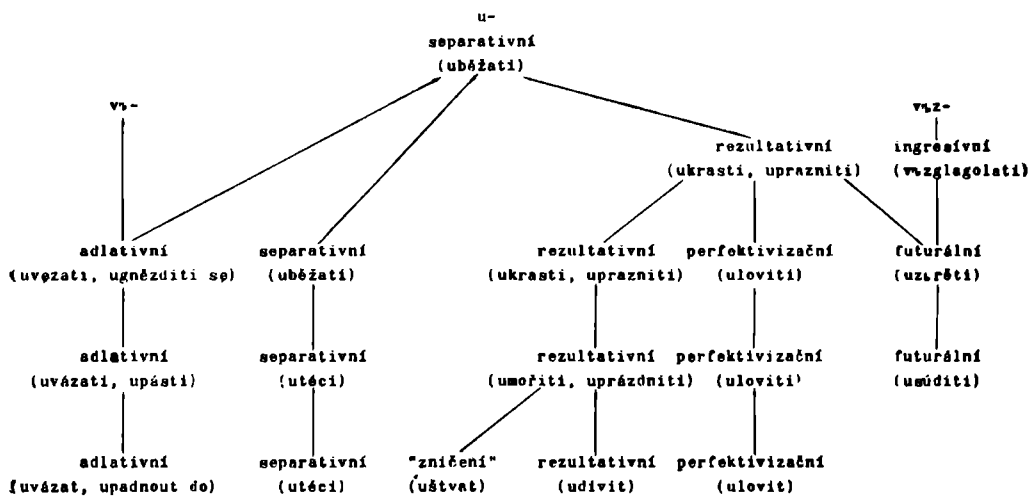
Prefix *u-*

je sice homofonní s předložkou, ale převažující významy obou prostředků jsou už značně vzdálené. Sama předpona, od původu separativní, prošla značnou významovou diferenciací zřejmě už ve velmi rané praslovanské době; v staroslověnštině je separativní význam dochován u malého počtu sloves, početně tu vysoce převažují funkce jiné, zejména rezultativní. Jejich vývoj si lze představit snad obdobně jako u synonymního prefixu *ot/od-*: u sloves, jež vyjadřovala separaci už sémantikou svého základu (např. *ukrasti*, *uprazniti*), se prefix dal chápat jako rezultativní a v tomto významu se pak rozšířil k velkému počtu sloves, a to jak původních (*umoliti*, *umyti*, *uspěti* . . .), tak deadjektivních faktiv (*ukrasiti*, *umodriti*, *uširiti* . . .). Vznik dalších, už méně frekventovaných významů je výsledkem běžných posunů: význam separativní se může za jistých okolností přeměnit v antonymní adlativní (který převládl u předložky) u sloves jako *ukloniti se*, tzn. „od jednoho objektu k druhému“; viz F. KOPEČNÝ 41, str. 128 a 44, str. 259. Avšak je třeba počítat s tím, že u části sloves s adlativním *u-* má tento prefix původ ve *vъ-*. Prostá perfektivizační funkce vzniká přirozeně nejčastěji z rezultativní (*uloviti*, *uslyšati* . . .). Konečně lze počítat ještě s náznaky významu futurálního, tj. se schopností prefigovaného slovesa vyjadřovat přítomným tvarem nedokonavé futurum. Tuto funkci má prefix patrně v případech *ubojj se* a *uzbrjjo* (zatímco prefix *vъz-*, u něhož byla futurální funkce častější, měl u slovesa *zbrěti* lokální význam „směřování vzhůru“). Není jasné, zda východiskem k futurální funkci je tu význam rezultativní, či jiný.

Nevyhraněná je funkce prefixu *u-* v ojedinělých dokladech z PsSin (*udolěti*, *ustyděti se*, *uštědriti*).

Vývoj v historické češtině navazuje na stupeň reprezentovaný staroslověnštinou, avšak významová diferenciacie postupuje později mnohem povlovněji: zvýrazňuje se jen poněkud podíl sloves s prefixem adlativním (*upásti*, *upustiti* „immitere“, *usaditi*, *uvéstí* . . .), hlavně ovšem díky formacím, jejichž prefix měl původně podobu *v-*, a na přechodnou dobu se oži-

vila funkce futurální (*upatřiti, ustihati, usúditi, ustrěeci, ustydětí se*) — zde jde ovšem velmi pravděpodobně o obměnu běžnějšího futurálního prefixu *uz-* — a samozřejmě pokračuje proces vyprazdňování prefixu a jeho přeměny v prostě perfektivizační (*učiniti, uroditi se, urozomětí, uslušětí, utirpětí, uzřieti* . . .). Jediné významové novum „zničení dějem“, vzniklé abstrakcí části sémantické struktury sloves typu *ubítí, umořití*, je kromě starého dokladu *udulati//udolati* doloženo naším materiálem hlavně až v nové době: *usoužit, ušlapat, uštvat* apod. Během historické doby pozorujeme také užívání prázdného prefixu jako formálního znaku perfektivnosti (připojovaného ke slovesům už perfektivním); u sloves typu *uposlechnouti* je sice nepříliš časté, ale má progresivní povahu.

Předpona patří po celou sledovanou dobu k prefixům nejhohatěji zastoupeným. Přitom na počátku historické doby a pak v současnosti je její absolutní četnost vyšší než v obdobích mezilehlých: PsSin 73 + 15 sek. ipf., Wittb 59 + 11, Ben 46 + 12, Kral 47 + 24, Václ 46 + 13, novoč. 70 + 25 sek. ipf.

Význam separativní, nejpůvodnější, je produktivní stále: v staroslověnské verzi jej nacházíme u sloves *uběžati, ukloniti, ukryti se, upasti*; ve Wittb u sloves *uchvátiti, utéci, utirhnúti*; v Ben přibývá v našem materiálu sloveso *uraziti, ukrýti*, v Kral *uchýliti se, uletěti* a sekundární odvozenina *ubírávati*, ve Václ *ujíti* a konečně v soudobé verzi *ucouvnout, uhnout, uniknout, uplynout, uprchnout, urvat, ustoupit* a sekundární imperfektivum *užírat*. Jak je patrné, slovesa pohybová tu převažují.

Antonymní význam adlativní je v staroslověnské počítelně zhruba stejně zastoupen: *ugnězditi se, unězoti, uvězati* a snad i *uglbbětí//*

ugl̥bn̥q̥ti. Ve Wittb jsou doložena slovesa *uložiti*, *usaditi*, *ustaviti*, *uvázati* sě a dále několik dalších, u nichž jde o prefix původně *v*-ový: *ubosti*, *upásti* „incidere“, *upustiti*, *uvésti*. Relikty tohoto oživení jsou pak patrné ještě nějakou dobu (*uvrci* v Ben atd.), avšak je jasné, že jakmile se vyhranil fonetický rozdíl mezi předponou *v*- a *u*-, období produktivity prefixu *u*- ve funkci adlativní končí.

U významu, jež nazýváme rezultativním, je třeba lišit útvary odvozené od sloves primárních či od deverbativ (*umyti*) a formace deadjektivní (*učistiti*). První, bohatě zastoupené a reprezentující nejpočetnější skupinu, si nesporně udržují produktivitu po celou historickou dobu a jejich počet neklesá podstatně, přestože právě tato skupina je zdrojem doplňování čistých perfektiv bez významové modifikace (typ *učinit*). Avšak typ deadjektiv, v staroslověnském textu mezi slovesy s prefixem *u*- ještě absolutně nejbohatší (asi 30 formací, mezi nimi např. *ublažiti*, *uběliti*, *ugl̥b̥iti sě*, *udaliti*, *ukrasiti*, *ukrěpiti*, *umaliti*, *um̥nožiti*, *um̥niti*, *um̥kn̥q̥ti*, *uprazniti*, *uravn̥niti*, *utužđiti*, *uširiti* atd., tedy většinou tranzitiva), je v raném staročeském textu zastoupen už podstatně méně a v historické době je už nesporně neproduktivní. Spolehlivým svědectvím tohoto procesu je nejen skutečnost, že nenacházíme nová deadjektiva s tímto prefixem, ale i reprefixace, tj. postupné vytlačování tohoto prefixu jinými, což má za následek pozvolný absolutní úbytek deadjektivních sloves s prefixem *u*-. Tak proti *učistiti (sě)*, *uhotovati*, *umdlěti*, *uměnšiti*, *umnieti*, *umnožiti*, *unáhliti sě*, *upraviti*, *usilniti sě*, *utišiti*, *utvirđiti*, *uveseliti sě*, *uvlažiti*, *uzdraviti (sě)*, *ukrocovati sě* aj., doloženými ve Wittb, máme v novočeské verzi jen *uklidnit*, *upevnit*, *utvrdit*, *uzdravit* a sek. imperfektiva *umrtvovat* a *uvolňovat*. Tato regrese je pochopitelně pozvolná, ale přitom nesporná, jak svědčí některé doklady, k nimž už neexistují přesné novočeské reflexy (**učistit se* apod.).

Význam „zničení dějem“ má nesporně kořeny v původních rezultativních typu *ubiti*, doložených už v staroslověnštině. Ale kromě raně staročeského *udulati* (Wittb) se taková slovesa seskupují ve výraznější skupinu teprve v novočeské verzi: *ubit*, *udolat*, *usoužit*, *ušlapat*, *uštvat*.

Funkce prosté perfektivizace je pevně konstituována už v staroslověnštině (při jejím vymezení se opíráme o nedostatek sekundárních imperfektiv): *učiniti*, *uvěděti*, *udr̥žati*, *ul̥stiti*, *um̥kn̥q̥ti*, *uslyšati*, *ustyděti sě* atd. Tento typ perfektiv zůstává pak produktivní po celou historickou dobu, počínaje ranou starou češtinou (*učiniti*, *učstiti*, *urođiti (sě)*, *urozoměti*, *uslušeti*/*uslyšeti*, *utir̥pěti*, *uváznūti*, *uzřieti* Wittb) a pokračuje novějšími verzemi přinášejícími další doklady, až do současnosti, jak svědčí i výklady F. KOPEČNÉHO (41, str. 129). Tato funkce patří vedle už uvedené rezultativní k dominantním funkcím našeho prefixu.

Význam futurální či aspoň počínavý lze vidět už v prefixu staroslověnských sloves *ubojati sě* a *uzbr̥ěti* (o ingresivní funkci v posledním případě mluví i SŁOŃSKI, 122), ale zcela zřejmý je u několika sloves v rané

staré češtině (Wittb): *ustihaju neprietele své a dostihnu je; upatřie všichni, již dělajú nepravedlnost „scient“, uraduje se „laetabitur“, usúdí svět zemský „judicabit“, náhle ustřielejú jej, i nevzbojie se „sagittabunt“*. Hláskový sklad většiny dokladů vede k domněnce, že tu často může jít o reflex prefixu *uz-*, jehož futurální funkce byla právě v rané staré češtině výrazná (viz o tom příslušnou kapitolu zde). V žaltářích textu Ben nacházíme už jen jediný doklad *ustřielejíť „sagittabunt“* a v mladších verzích kromě nejednoznačných případů jako *uzřiti* nebo *uhlédati* se futurální funkce prefixu *u-* neuplatňuje. Je to nápadná shoda s vývojem prefixu *uz-*.

Díky převaze abstraktních významů našeho prefixu už od raných dob docházelo k jeho sémantickému vyprazdňování nebo k lexikalizaci prefigovaných sloves. Už v rané staročeské verzi patří mezi lexikalizované útvary sloveso *ukázati* (doložené jinak už v staroslověnštině), v Kral *ublížití*, v novočeské verzi *ucházet se*.

K prázdným předponám lze počítat prefix *u* sloves *uchopiti* a *uleknúti se* (poprvé v Ben), *ujíti se* „ujmout se“ a *uposlechnouti* (Kral), *ulehnout*, *usednout*, *uzavřít* v novočeské verzi. Postupné přibývání formací ukazuje na jistou produktivitu tohoto jevu, totiž vnější manifestace perfektivnosti slovesa už perfektivního pomocí prázdného prefixu.

Zcela okrajový je významový odstín částečnosti, který se objevuje u sloves *usmívati se* (Václ) a *uklouznout* (novoč.).

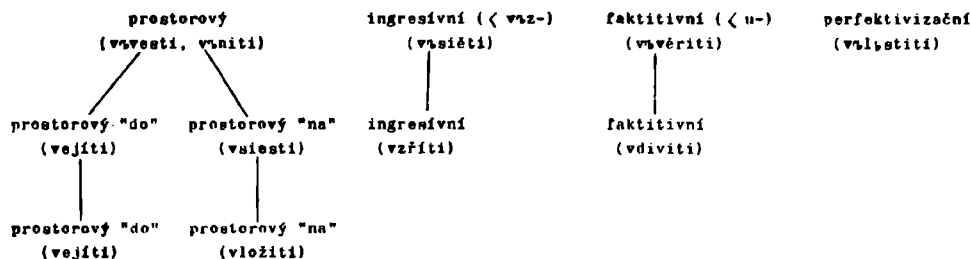
Produktivně se prefix *u-* uplatňuje zejména ve funkci separativní, rezultativní a prostě perfektivizační. V ostatních případech jde o periférii jeho uplatnění, i když i zde existují symptomy jeho živosti (význam „zničení“).

Prefix *v(e)-*

je homonymní s předložkou. Praslovanská varianta *vъn-* se obráží v několika případech doložených v staroslověnské verzi PsSin a jen ojedinelé v nejranější verzi staročeské (*vníti* Wittb).

Jeho vývoj je odlišný od většiny jiných prefixů: lze pozorovat pozvolnou redukci co do funkcí i co do zastoupení. Díky své hláskové podobě totiž v praslovanštině zřejmě prolínal s prefixy *vъz-* a *u-* a relikty tohoto stavu se objevují ještě v raném staročeském textu. Ale staročeská změna artikulační povahy konsonantu *v* a úpadek prefixu *vz-* tento stav ukončily a význam prefixu *v(e)-* se redukoval na funkci prostorové modifikace děje „dovnitř“. Vedle ní se vyskytuje jen v ojedinelých petrifikovaných útvarech jako *vzývati*. U prostorové funkce se pak zřídka objevuje sekundární význam „směrování děje na povrch“.

Schematická rekonstrukce vývoje:

Početni zastoupení: PsSin 24 + 6 sek. ipf., Wittb 12 + 2, Ben 5 + 4, Kral 10 + 2, Václ 5 + 3, novoč. 10 + 3 sekundární imperfektiva.

Staroslověnská verze představuje pro nás za těchto okolností důležitý konfrontační materiál. Z 24 sloves s prefixem *vz-* (*vzп-*) má nejméně 11 tento prefix ve funkci prostorově modifikační (*vzvesti, vzvlěsti, vzvzřěti, vložiti, vniti, vnzžiti, vnzjeti, vzpasti, vsaditi, vseliti, vsěsti*). Další funkce jsou obsazeny méně: slovesa s prefixem počínavým, vzniklým nesporně perintegrací prefixu *vz-* (*vzžešti, vsiěti, vskrъběti*), 3 slovesa, jejichž prefix má význam faktivní — což naznačuje možnost jeho vzniku z původního *u-*: *vvěriti, vbrazuměti, včesariti se*, několik prostých perfektiv (*vblagovoliti, vblstiti, vžprositi*, snad i *vžkusiti*) a pak jsou doloženy ojedinělé útvary netypické: kalk *vždvoriti*, sloveso *vměniti*. Strukturně sem nepatří *vznušiti*.)

V rané staročeské verzi je sloves s prefixem *v(e)-* méně. Převažují funkce prostorově modifikační: *vložiti, vniti, vřezati, vsaditi*; také *vsiesti* s významem „ascendere“ a sloveso *vezřieti*. Poučení stavem ve verzi staroslověnské nemusíme považovat za nespolehlivé další doklady: *vdíviti* „mirificare“, *vhaniti* „confundere“, *vlišiti* „minuere“, a můžeme v jejich prefixech vidět význam faktivní či rezultativní a domnívat se, že jde o fonetickou metamorfózu prefixu *u-*. U slovesa *vzřieti* má prefix nesporně význam futurální, a předpona vznikla tedy perintegrací prefixu *vz-*. Poslední sloveso *vezvati* představuje kalk latinského *invocare*. Poté co se změnila fonetická realizace staročeského *v*, mizí z našeho materiálu případy, kdy prefix *v-* vystupuje v jedné funkci s prefixem *u-*, popřípadě kdy obě podoby slovesa se vyskytují vedle sebe (*vhaniti//uhaniti* apod.). Dále přestává být produktivním prefixem *vz(e)-* a formové paralely slovesa *vzřieti* se rovněž přestávají objevovat. Zůstává tedy ve všech dalších verzích jako jedině produktivní typ *vejíti*, představující slovesa modifikovaná prefixem prostorově. Jediným petrifikovaným reliktem jiného typu je imperfektivní odvozenina kalku *vezvati* — sloveso *vzývati*, držící se přes svou izolovanost až do současnosti, ovšemže jako sloveso stylisticky příznakové.

Produktivita prefixu *v(e)-* s funkcí prostorově modifikující je sice omezená, ale přesto nesporná. I při velmi malém počtu sloves sem patřících (ve srovnání se stavem praslovanským) nacházíme v dalších verzích slovesa, jež ve Wittb nejsou doložena: *vdechnúti*, *vpustiti*, *vstúpiti* v Ben, *vkořeniti se*, *vpadnouti*, *vssáti*, *vstaviti*, *vštípiti*, *vtrhnouti* v Kral, *vehnat*, *veštvat*, *vniknout*, *vrazit*, *vtisknout* v novočeském textu Šrámkově.

Nehledě na sekundární významové modifikace (např. možnost sloves jako *vložit* vyjadřovat zacílení děje dovnitř i na povrch: *vložit do něčeho* i *vložit na něco*) lze konstatovat, že slovesa vytvořená prefixem *v(e)-* tvoří v mladší historické době homogenní typ s významem prostorově modifikačním. Jeho produktivita je ovšem omezená a v souhlasu s tím patří prefix *v(e)-* mezi podprůměrně zastoupené.

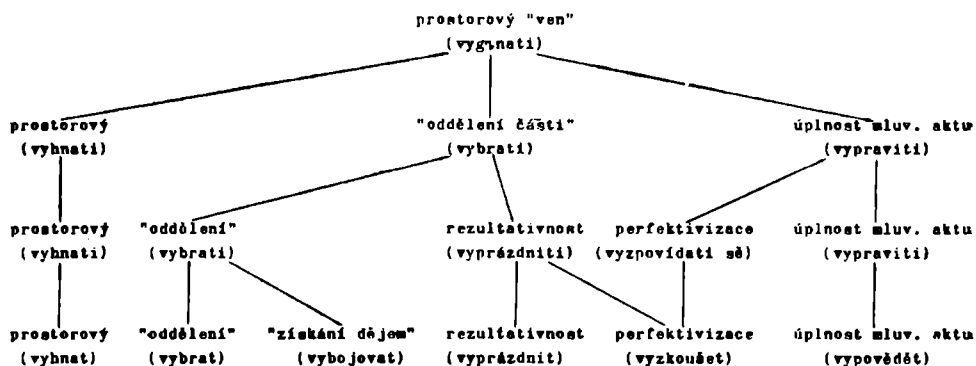
Prefix *vy-*

nemá ani neměl paralelu ve stejně znějící předložce. Existoval sice už v praslovánštině, ale v jihoslovanských jazycích se nakonec nerozvil šíře, jak svědčí mj. staroslověnština. Zde nacházíme jen ojedinělé útvary s tímto prefixem, veskrze v původním prostorovém významu „směrování zevnitř ven, popř. nahoru“ (*vyvrěšti*, *vygnati*, *vyringoti se*) a u nich je navíc pravděpodobné, že představují v staroslověnském znění PsSin prostředek původu západoslovanského („moravismus“). Ale na slovanském severu postupoval jeho sémantický rozvoj velmi intenzívně (jak svědčí i početní srovnání tří sloves doložených v PsSin s třiatřiceti obsaženými ve Wittb).

Jeho rozvoj si lze představit asi takto: abstrakcí některých významových komponentů se z původního významu prostorového záhy dospělo k významu „vydělení části z celku“ — stč. *vybrati* apod. U sloves dicendi, jež už svým lexikálním základem vyjadřují děj probíhající směrem „ven“, došlo k jiné významové modifikaci prefixu: začal se chápat jako výraz úplnosti mluvnického aktu (stč. *vypraviti*...). Taková slovesa si i v dalším vývoji uchovávají význam „úplnosti děje“; jen nečetná z nich dospěla k vyprázdnění lexikálního významu prefixu ve smyslu prosté perfektivizace (*vyzповiedati se*). Ale ani funkční vývoj prefixu s významem „vydělení části z celku“ neustrnul: u sloves, jež lexikálním obsahem svého základu vyjadřovala likvidaci či separaci, vystoupil do popředí významový rys „úplnosti děje“ (např. *vyprázdňiti*) a ten se později začal uplatňovat jako samostatný rezultativní význam, nejdříve patrně u antonym (*vyplniti*, *vykrmiti*). Samozřejmě i zde potom vývoj směřuje u části sloves k čistě perfektivizačnímu chápání prefixu, ale to se uplatňuje nepříliš často: *vycvičiti* apod. Význam „vydělení části z celku“ se konečně vyvíjel i jiným směrem: u části sloves začal pronikat odstín „vydělení ve prospěch někoho“: *vybojovati* (novočeské sloveso *vybojovat* se tedy liší od

staročeského, doloženého ve Wittb, kde znamená ještě „bojem vyhnat“, což je snad kalk latinského *expugnare*).

Schematicky si lze vývoj představit asi takto:

Rozštěpil se tedy původní, výchozí význam prostorový v řadu odstínů: (1) „směřování ven“, (2) „vydělení z celku“, (3) „získání dějem“, (4) úplnost účinku děje (rezultativnost), (5) „úplnost mluvního aktu“, (6) perfektivizace. V našem materiálu není ještě doložen speciální význam uváděný KOPEČNÝM (41), totiž „spotřeba dějem“ (např. *vypsát inkoust*).

Početní zastoupení: PsSin 3+1, Wittb 33+12, Ben 38+24, Kral 49+39, Václ 53+25, novočeská verze 75+23 sek. imperfektiva.

Nejpočetněji doložen mezi předponovými slovesy je počínaje ranou verzí Wittb význam prostorový; ze šestnácti sloves v prvních verzích, např. *vydřieti se, vykopati, vyléti, vynésti, vynieti, vyníti, vypuditi, vypustiti, vystěžiti (se)* „vystěhovat se“, *vystúpiti, vytáhnúti, vytirhnúti, vytříesti, vyvírci* atd. stoupá jeho zastoupení na 29 sloves v Kral a po přechodném poklesu ve Václ (obecném jevu způsobeném archaickým a chudším jazykem této verze) dosahuje počtu 34 sloves ve verzi novodobé: ve srovnání se zněními staršími jsou zde navíc např. slovesa *vybuchnout, vychrlit, vychrstnout, vylomit, vyrazit, vystoupit, vyšlehnout, vytasit, vytrysknout, vyváznout* atd.

Význam „vydělení z celku“, reprezentovaný ve Wittb 8 doklady, mezi nimi např. *vybrati, vykúpiti, vyplatiti, vyrúbati, vysvoboditi, vyvoliti* apod., početně narůstá méně nápadně: Ben 9 sloves, Kral 12, Václ 12, Šrámek 11.

Nejdynamičtější vzestup během historické doby zaznamenáváme však u významu „úplnost účinku děje“: ve Wittb je sice spolehlivě doložen jen u tří sloves (*vybíti, vyprázdniti, vyschnúti*), ale v následující verzi už u jedenácti rezultativ, např. *vyhladiti, vyhynúti, vykrmiti, vypáliti, vyplniti, vyslyšeti, vytrieleti, vyučiti* atd.), v Kral pak u devatenácti, u stejného

počtu ve Václ a konečně u 26 ve verzi novodobé, např. *vyčerpat, vyčkat, vydráždít, vydržet, vykonat, vymřít, vymýtít, vypěstovat, vyrovnat se, vytrvat, vytvořit, vytýčit, vyvraždit* atd.

Prefix *vy-* u sloves dicendi, podle našeho soudu vyjadřující úplnost děje, je dosti rozvit už v rané době a počet sloves s ním se později výrazně nerozmnožuje: Wittb *vyložiti, vymluviti, vypraviti*, Ben navíc *vyřéci, vypověděti, vyznati se*, celkem 5 sloves, Kral rovněž 5 dokladů, Václ 4, novočeská verze 6 (navíc *vykřičet, vyslovit*).

Ostatní funkce jsou zřejmě okrajové: význam „získání dějem“ je spolehlivěji doložen teprve ve Václ (*vybojovati, vymoci*) a funkce prostě perfektivizující je doložena u 2—7 sloves. Počítáme sem ta slovesa, k nimž se nevyvinula sekundární imperfektiva, a to nikoli z příčin formových, jako např. *vyzpovídati se* (Wittb), *vyvoliti* (Ben), *vycvičiti* (Kral), *vystavěti* (Kral), *vyplašit, vypoulit, vyspílat, vyzkoušet* (novočeská verze).

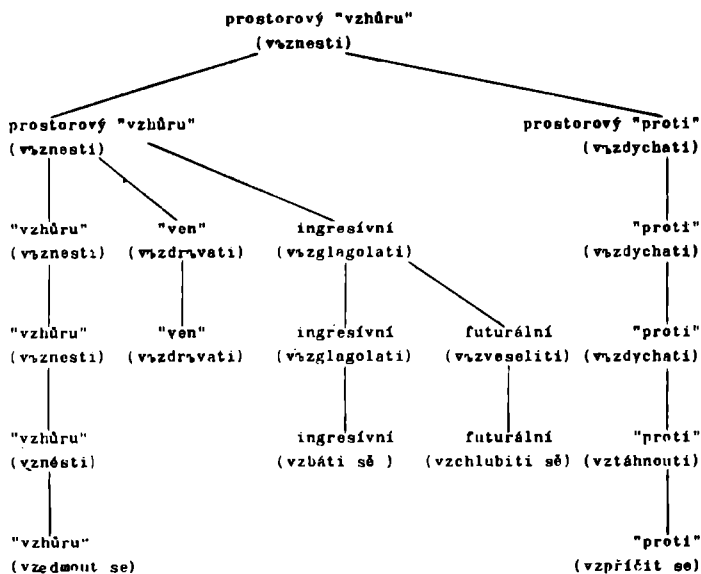
Prefix *vy-* patří mezi dynamické a nadprůměrně zastoupené.

Prefix *vz(e)-*

původně homonymní s předložkou, je už v staroslověnštině významově dost diferencován. Významové východisko všech funkcí a odstínů je jasně patrné: je jím prostorový význam „směřování vzhůru“ (*vznesti*). Z něho se emancipoval méně frekventovaný významový odstín „směřování proti něčemu“ — asi z východiska „vzhůru proti vodě“ apod. (*vzdyhati*). Z prostorového významu lze vyvodit také abstraktní význam ingresivní (*vzglagolati*). Ten také někdy přechází ve funkci futurální. Není jisto, zda nedokonavá futura s prefixem *vz-* byla vykrytalizována už v staroslověnštině: některé naše doklady, např. *vzblagoslovestiti se, vzkrysnoti, vzsmijati se* a dále KOPEČNÝM (41, str. 79) uváděné *vzljubiti, vznenaviděti, vzveseliti se* apod. mluví dost přesvědčivě pro tuto eventualitu. Dále se samozřejmě vyvíjí i funkce prostě perfektivizační, a to za obdobných předpokladů jako u jiných prefixů: když totiž sloveso už v lexikálním významu svého základu obsahuje týž významový komponent jako prefix; v staroslověnštině je však poměrně vzácná (*vskypěti*).

Raná stará čeština na tuto diferenciaci navazuje: přechodně rozvíjí zejména funkci futurální, ale brzy pak dává zaniknout jak jí, tak významu ingresivnímu. Také prostorová modifikace „proti“ je v češtině málo produktivní. V pozdějších dobách přežívají jen útvary s významem „směřování vzhůru“ a formace lexikalizované. Jistý podíl na tomto vývoji má i raný zánik předložky *vz*.

Schéma vývoje:

Početní zastoupení: PsSin 64+14 sek. ipf., Wittb 76+18, Ben 9+7, Kral 9+8, Václ 10+4, novoč. 23+7 sekundárních imperfektiv.

Výrazný pokles je důsledkem redukce funkcí v staročeské době, jistý vzestup v nejnovější době je odrazem přetrvávající produktivity prostorových významů prefixu.

Mezi velkým množstvím sloves s prefixem *vz-* doložených v staroslověštině jsou útvary s prostorově modifikujícím prefixem v menšině: *vzvesti*, *vzvrěšti*, *vzdvignouti*, *vzdrastiti*, *vzděti*, *vzžiti*, *vzžložití*, *vzžlěsti*, *vzžniknouti*, *vzžstati* a sekundární imperfektivum *vzžirati*. Málo je doložen odstín „směřování ven“: *vzdrževati*, *vzždati*, *vzžjeti*, *vzžstržnouti*. Význam „směřování proti“ je v prefixech útvary *vzdychati*, *vzžvratiti (se)*, *vzždati*. V staroslověštině materiálu z PsSin dominuje význam počínavý: je doložen třiceti slovesy (*vzžglagolati*, *vzžglasiti*, *vzžgorěti*, *vzžgrbměti*, *vzždrževnovati*, *vzždržemati*, *vzžigrati se*, *vzžlakati* atd.), mezi nimiž některá (*vzžveseliti*, *vzždradovati se*, *vzžnenaviděti*) snad mají imperfektivní povahu. S rizikem ještě menším lze za imperfektivní futurální odvozeniny považovat slovesa *vzžblagoslovestiti se*, *vzžsmijati se*. Méně významnou roli hrají útvary s prefixem prostě perfektivizačním (*vzžbrániti*, *vzžskypěti*, *vzžspitěti*, *vzžsprositi*, *vzžschvaliti*, *vzžschlepati* apod.).

Početně tu tedy převažují formace s abstraktním významem prefixu. Tomu odpovídá poměrně malý počet doložených sekundárních imperfektiv (16 na 64 prefigované útvary).

Tomuto obrazu se velmi podobá průřez ranou staročeskou verzí. Prostorový význam „vzhůru“ je doložen slovesy *vzdvihnutí se*, *vzložití*, *vznéstí se*, *vznítí* „oriri“, *vzpolehnúti*, *vzvolati* a sek. imperfektivy *vzjímati*, *vzvoditi* a *vstávati*. Význam „proti“ je v prefixech sloves *vzdáti*, *vzdalovati (se)* a snad i v imperfektivu *vzkazovati*.

Také ve Wittb dominuje mezi slovesy v prefixem *vz(e)-* význam počinavý, avšak k nerozeznání se prolíná s (nedokonavou) funkcí futurální.

Při řešení otázky, u kterých z prefigovaných sloves má prefix nedokonavý futurální význam, není možno opírat se pouze o předpokládaný význam: při překládání z bezvidové latiny se často naskytují obě možnosti, tj. chápat sloveso dokonavě, nebo nedokonavě, jako rovnocenné. Nedokonavá platnost je nesporná jen tam, kde se lze opírat o lexikální vyjádření trvání děje, tedy v takovýchto případech: *vzblahaju jménu tvému na věky*; *vzbydlé na věky věkoma*; *ktož vzbydlí v stanu tvém*; *uši mají, a neslyšie, chříepi mají, a nevzčeňuchajú*; *či se vzhněvá na každé dny*; *či na věky vzhněváš se na ny?*; *ani na věky vzhori*; *i dokudže hříešníci, hospodine, dokudže hříešníci vzchlubie se?*; *vzkraluje hospodin na věky*; *usta mají, a nevzmluvie, oči mají, a viděti nebudú*; *ale jazyk mój celý den vymyslí pravedlnost tvú*; *vztúlajú se po městu* (jiný žalm, jehož je citovaný úryvek parafrází, má: *túlati se budú po městu*); *na věky se vzveselé i vzpřebýváš v nich*; *vzveselé se celý den*. Explicitně vyjádřená časová míra nebo jiný kontext dovolují v těchto případech určit děj slovesa jako nedokonavý, a tudíž předponu *vz-* jako neperfektivizující, pouze futurální.

Futurální nezdokonavující *vz(e)-* se ovšem připínalo pouze k přítomným tvarům. Máme-li doloženou jinou než přítomnou formu, zejména formu minulého času, vyplývá z toho na první pohled, že jde o prefix *vz-* se zdokonavujícím významem. Ale I. NĚMEC (94) ukazuje na příkladu obdobného prefixu *po-*, že v rané staročeské době nemusela být v takových případech dokonalá paradigmatická symetrie, že préteritálním protějškem nedokonavého *pójdú* byl po jistou dobu tvar *pošel jsem* s videm dokonavým. Je tu tedy jistá pravděpodobnost, nikoli však vždy jistota, že jsou dokonavá slovesa *vzbáti se*, *vzbojovati*, *vzdržditi*, *vzezvati*, *vzhájiti*, *vzhorěti (se)*, *vzhřimati*, *vzchovati*, *vzchýliti se*, *vzkvěsti*, *vzláti*, *vznítí se* „exardescere“, *vznúti/vzejiti* „oriri“, *vzpomanúti se*, *vzpověděti*, *vzpýchati*, *vzrydati se*, *v(z)smirděti se*, *vzvěděti*, *v(z)známiti*. Mezi nimi slovesa s dvojitým prefixem, jako např. *vzpomanúti*, *vzpověděti*, jsou ovšem dokonavá zcela určitě. Kromě toho je perfektivní povaha ingresivního prefixu jistá tam, kde je doloženo sekundární imperfektivum příslušného slovesa. Jde o slovesa *vzdobývati*, *vzkušovati*, *vzmirzkovati*, *vzpadati*, *vzpievati*. Prefix jejich protějšků má tedy ingresivní význam perfektivizační.

Skupina dalších sloves s ingresivním prefixem *vz(e)-* je v našem textu doložena pouze přítomnými tvary. Pravděpodobnost, že vyjadřují futurum nedokonavé, je u nich vcelku větší než u předchozí skupiny. Jsou to

slovesa *vzčakati*, *vzechťieti*, *vzelhati*, *vzhoniti*, *vzchváliti se*, *vkochati se*, *vkřehtati*, *vkúřiti se*, *vzmodliti se*, *vzobcovati*, *vzobětovati*, *vzpěti*, *vzpichlati*, *vzpraviti*, *vzprositi*, *vzpytati*, *vzradovati se*, *vzrúhati se*, *vzslavití*, *v(z)směšiti se*, *vztázati*, *vztytrati*, *vztresktati*, *vzvládnúti*, *v(z)zlobiti se*.

Konečně existovalo několik sloves, jejichž prefix je lexikálně téměř nebo zcela vyprázdněný. K rezultatívům, tj. k útvarům, k nimž jsou doložena sekundární imperfektiva, lze počítat *vzbuditi*, *vzveličiti se*, *vzvýšiti se* a perfektivní protějšek slovesa *vzhirdati*. Perfektiva v nejužším smyslu jsou *vzbřížditi*, *vkřiesiti*, *vzploditi*. Čistě perfektivizační je také prefix slovesa *vzvoliti*; zdá se však, že původně tuto funkci zde plnil prefix *z-* a že naše znění představuje jen grafickou zpětnou analogii, pochopitelnou v době, kdy se prefix *vz-* ve výslovnosti zjednodušoval v *z-*.

Máme tedy ve Wittb zvláštní situaci: týž prefix *vz-* tvoří nedokonavé futurum u 12 sloves a s velkou pravděpodobností ještě u 26 dalších — a na druhé straně dokonavé futurum u pěti sloves s významem ingresivním a patrně u dvaceti sloves dalších a nadto pomocí prostě perfektivizačního prefixu u čtyř jiných odvozenin. Stojí tu tedy proti sobě dvě řádově stejně početné skupiny sloves, jejichž prefixy jsou vidově protikladné: vyjadřují futurum nedokonavé i dokonavé. Tato kolize obou funkcí zřejmě způsobila, že v dalším vývoji obě zanikly.

Ve verzi o dvě století mladší, v Ben, nacházíme podstatně menší počet útvarů s prefixem *vz(e)-*: pouze 9 (+ 7 sekundárních imperfektiv). U žádného z nich prefix nemá význam futurální ani perfektivní počínavý; všechny mají funkce prostorové (např. *vzezřieti* či *vzdáti*) nebo jde o útvary lexikalizované (*vzieti*). V podstatě stejná je situace v Kral: 9 prefigovaných perfektiv s prostorovým významem či lexikalizovaných (*vzdáliti (se)*, *vzdělati*, *vzejíti*, *vzezříti*, *vzhlédnouti*, *vzíti*, *vzložiti*, *vzněsti*, *vztáhnouti*) a 8 sekundárních imperfektiv. A principiálně stejný stav se opakuje ještě v bibli Václ: 10 sloves + 4 sekundární imperfektiva. V těchto třech verzích není doložen ani jediný nový útvar.

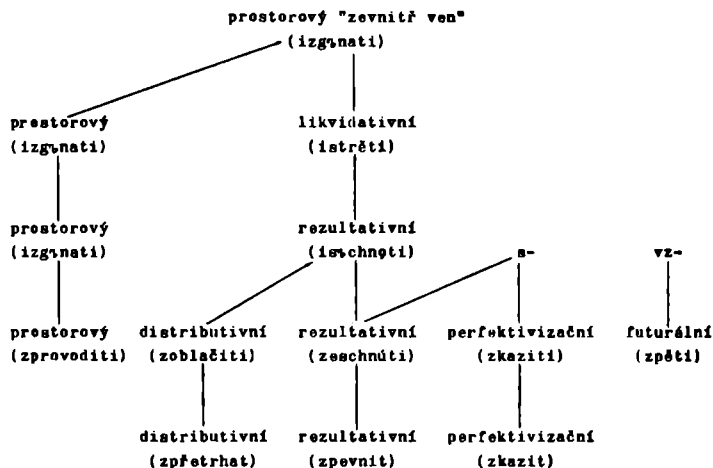
Teprve v novočeské verzi je doloženo více odvozenin (24 + 7 sek. imperfektiv). Jen velmi málo z nich lze však považovat za novější útvary: *vzedmout se*, *vzpružit* a *vzpříčit se* s prefixem prostorově modifikujícím a *vkřiknout*, *vzplanout* s perfektivizačním prefixem počínavým. Ostatní jsou útvary doložené dříve, prostorově zaměřené či lexikalizované.

Je tedy prefix *vz(e)-* v nové češtině jen velmi omezeně produktivní ve funkci prostorově modifikující (častěji s významem „vzhůru“ než „proti“) a snad ve funkci počínavé. Valná většina dnešních útvarů představuje jen reliktů z dávno uplynulé epochy jeho velké produktivity v době praslovanské a raně staročeské.

Prefix z(e)-

V období praslovanském byla předpona *ǰz-* zřejmě významově značně homogenní: vyjadřovala směřování děje „zevnitř ven“. Dosvědčuje nám to materiál staroslověnský, v němž tento význam převažuje. V menšině tu byla funkce rezultativní: u sloves neoznačujících fyzický pohyb (*izvěděti*, *isprositi*, *iscěliti*...) vyjadřoval prefix vyčerpání děje, nebyl však ještě lexikálně prázdný, jak dosvědčují častá sekundární imperfektiva typu *iscěljati*.

Avšak v rané staročeské době plní už prostorovou funkci praslovanského *ǰz-* český prefix *vy-*. Předpona *z(e)-* je zde však dost početně zastoupena. Převážně má funkci rezultativní, tj. dovedení děje do očekávaného konce (*zeschnúti*, *zkusiti*...), a funkci prostě perfektivizační (*zkaziti*, *změnit*...). Prostorový význam téměř zanikl; zůstaly ojedinělé útvary jako *zprovoditi*; avšak mnohé z nich jako *zbojovati* (lat. „expugnare“!) či *zповiedati se* nejsou jednoznačně průkazné. Jen ojediněle se během historické doby objevují doklady jednoznačnější (*zprovoditi*, *zplivati*). Při nedostatku opory v prostorovém významu se ovšem ujímají abstraktní významy další: na přechodnou dobu futurální — od původu asi *vz-* — (např. *nezboju se* „non timebo“, *zpečju* „psallam“ atd. Wittb); často v kombinaci s prefigovaným slovesem vyjadřuje prefix *z(e)-* význam distributivní: *zjěmati*, *zoblačiti*; *zpothaniti*. Novější verze už nepřinášejí významové inovace vlastní. Sporadicky doložený význam „směřování dohromady“ (*zběhnúti se*, *zbierati*...) i „směřování dolů“ (*zložiti*, *zezřieti*...) představuje nerozsáhlou iradiaci původního prefixu *s-* umožněnou zvláště asimilací znělosti v souhláskových skupinách.

Otázka poměru k prefixu *sz-/szn-* v období praslovanském je těžko řešitelná. KOPEČNÝ (44) cituje Ljapunovův názor o dávné zastupitelnosti prefixu *jsz-* prefixem *sz-/szn-*. Avšak v našem staroslověnském materiálu z 9 dvojic sloves s oběma prefixy jsou jen dvě významově blízké či totožné (*szkopyčati//iskopyčati se* a *szsčhnytī se//iszčhnytī*). Ve všech ostatních našich případech jde o prefixy výrazně odlišné: *izbьrati* × *szbьrati*, *izvьděti* × *szvьděti*, *iziti* × *szniti*, *izmьriti* × *szmьriti*, *izbьjeti* × *sznjeti*, *ispovьděti* × *szpovьděti*, *istrešti* × *sztrešti*. V praslovanské době tedy pravděpodobně nebyla záměna rezultativního *iz-* prefixem *sz-* nijak zvlášť častá.

Pokročilejší integraci obou rezultativních (nebo už prostě perfektivizačních) prefixů ukazují starší verze české: ve Wittb dvojic jako *zjěsti//sniesti*, *zprostiti//sprostiti*, *zstúpiti//sstúpiti*, *ztlaciti//stlaciti*, *zžěci//szžěci* přibývá, proti stsl. *szgniti* je tu *zhniti*, pod. *szlomiti* odpovídá *zlomiti*, *szžešti* pak *zžěci//szžěci* apod. Naše doklady ve valné většině svědčí o tom, že pozadí této integrace je hláskoslovné; je podmíněna začínající asimilací znělosti. Tento proces pak vrcholí ve verzi Václ (12 dvojic s oběma prefixy při shodě významu). I když zde hrají roli otázky pouhé ortografie, je nesporné, že postupem historické doby byl prefix *z-* ve funkci rezultativní a prostě perfektivizační posílen formacemi, jež měly původně prefix *s-*.

Početni zastoupení: PsSin 45+14 sek. ipf., Wittb 77+10, Ben 67+12, Kral 66+24, Václ 66+16, novoč. 103+13 sekundárních imperfektiv.

Původní prostorový význam „směřování zevnitř ven“ se ještě v staroslověněštině uplatňoval u četných sloves vyjadřujících fyzický pohyb nebo děj. Byla to funkce početně převažující: sloves typu *izvlešti*, *izdryti* je v našem textu PsSin doloženo 20. Počítáme mezi ně i slovesa pojmenovávající řečový akt (*izdrešti*, *izděti*, *ispověděti*). U nich a ve větší míře u některých dalších, jako *izvědětī*, *izvoliti*, *isprostiti*, *istęzati*, se už ve větší míře uplatňuje abstraktní složka tohoto významu, kterou lze charakterizovat jako „vyčerpání děje“. V těchto funkcích je tento prefix až na výjimky nahrazen v českých textech prefixem *vy-*. Jen *zbýti* a jeho faktitivní protějšek *zbaviti*, snad i *zpviedati se* (Wittb), dále *zběhnúti* (Ben), *zniknouti*, *zprovoditi* (Kral), *zplivati* a snad *zpitovati* (!) (Václ) a nč. *zvědět* mají prefixy s významy blízkými původnímu. (Několik dalších takových sloves uvádí KOPEČNÝ (44, str. 80—81): *zdechnúti*, *zjěviti se*, *zvlěci se*, *zhubiti*, *ziskati*, *ztratiti* (u posledních tří ovšem význam prefixu hraničí s rezultativním), a ŠMILAUER (133, str. 176): *zřici se*, *zhostit se*, *zběhnout*.)

Význam rezultativní (vyčerpání děje až k žádoucímu výsledku) je dost často doložen už ve staroslověnské verzi; sloves typu *izvoliti*, *iszčhnytī* je tu doloženo celkem 23. V první české verzi (Wittb) je tento význam patrný už asi u 40 prefigovaných sloves (u 16 dalších můžeme už konstatovat vyprázdňení významu k pouhé perfektivizační funkci — za kri-

térium tu pokládáme existenci či neexistenci sekundárního imperfektiva). Patří sem slovesa různých významů: deadjektivní formace stavového i faktitivního charakteru (*zeschnúti//zsechnúti, změkčiti*) a mnoho sloves činnostních (*zkusiti, zpírzniti, ztlačiti* . . .) a v menší míře i slovesa stavová (*zhynúti, zmilknúti* . . .). Vzácná je přitom změna rekce po připojení prefixu (*zjednati* . . .).

V další verzi (Ben) už krystalizuje stav podobný novočeskému: rezultativní funkce ustupuje prostě perfektivizační: necelé dvě desítky rezultativ typu *zežrati, zjeviti (se)* a *zemdléti* stojí proti více než dvěma desítkám perfektiv typu *ztlúci, změňiti* a *zstarati, ztvrđnúti*. Obdobná je situace i později: v Kral asi dvě desítky rezultativ k více než třiceti perfektivům, ve Václ je pak poměr podobný. V novočeské verzi je sice celkový počet sloves s prefixem *z(e)-* asi o třetinu vyšší než v textech starších a počet sekundárních imperfektiv se přitom podstatně redukuje (103 : 13, tzn. koeficient 7,9), poměr mezi rezultativy a perfektivy však zůstává zhruba stejný (33 : 57). Zdůrazňujeme ovšem, že kromě verze novočeské, kde lze užívat jazykového povědomí, je postižení hranice mezi oběma funkcemi nutně nepřesné; nelze se totiž opírat o pouhý fakt, že v textu není sekundární imperfektivum doloženo.

Nesporně v souvislosti s tím, že v staré češtině už prefix *z(e)-* neplní funkci prostorově určující a zůstává prostředkem k vyjádření způsobu děje, objevuje se další jeho funkce — distributivní, spočívající ve vyjádření řady stejných dějů následujících po sobě a majících společný objekt či subjekt. Ve verzi Wittb ji lze vidět u sloves *zjémati, zobláčiti, zpohaniti*, v Ben u dalšího slovesa *zvěšeti*, v Kral nadto u sloves *zprobíjeti, zpřerážeti, zvyrážeti, zpřevraceti se*. Ve Václ dále u sloves *zutíkati* a *zbiti* „pobiti“, v novočeské verzi nově *zpětrhat, zurážet*. Je tedy nesporné, že i v této funkci je to sufix produktivní.

Kromě toho se v našich výchozích textech vyskytovaly ojedinělé útvary jiných významů. Ve Wittb to jsou slovesa *zbáti se, zpěti, zprostiti, ztlaskati*, jejichž prefix má ve spojení s přítomnými tvary patrně funkci futurální: *nezbojíš se* „non timebis“, *zpěju* „psallam“, *zprošu* „deprecabor“, *ztleščí* „plaudent“. Spolu se zánikem futurální funkce prefixu *uz-* tyto útvary mizí. V Ben vidíme už jen relikv této funkce v tvaru *zektve* „effloreat“. Také skutečnost, že prostě perfektivizující *z(e)-* dovolovalo vytvořit futurum (ovšem dokonavé), přispěla jistě k rychlému odstranění podobných relikv. Předpona lexikalizovaného útvaru *zdržimati, zdržimnouti* měla původně asi význam „počátku děje“ — to ukazuje rovněž na původ u prefixu *uz-*.

Časově omezený výskyt mělo i *z-* vzniklé z prefixu *uz-* s významem „směřování vzhůru“: *ztáhnúti* „expandere“ (*ztáhl jsem k tobě ruce* Ben), *zpínati se* „exaltari“ Kral. Do nové češtiny přežily jen vzácné, veskrze lexikalizované útvary.

S provedenou asimilací znělosti se vyskytly ojedinělé formace, jejichž

prefix odpovídá významem a funkcí prefixu *s(e)-*, např. *zlízati* „lingere“ Wittb, *zstúpiti* „descendere“ Wittb, *zběhnúti se* „congregari“ Ben, *zbierati* „colligere“ Ben, *zčísti* „dinumerare“ Ben atd. Novočeská pravopisná norma tyto případy ovšem odstranila.

V nové češtině jsou funkce prefixu *z(e)-* v podstatě trojí: (1) rezultativní (se sekundárními imperfektivy), (2) perfektivizační (s imperfektivy prostými), (3) distributivní (převážně u sloves už prefigovaných). Dominantní je přitom funkce perfektivizační, ta se prolíná s rezultativní. Původní význam prostorový byl v češtině téměř úplně zatlačen konkurujícím prefixem *vy-*. Ostatní významy (futurační, směřování vzhůru, směřování dolů) představovala jen okazionální vybočení způsobená fonetickými vlastnostmi prefixů od původu jiných (*vz-*, *s-*).

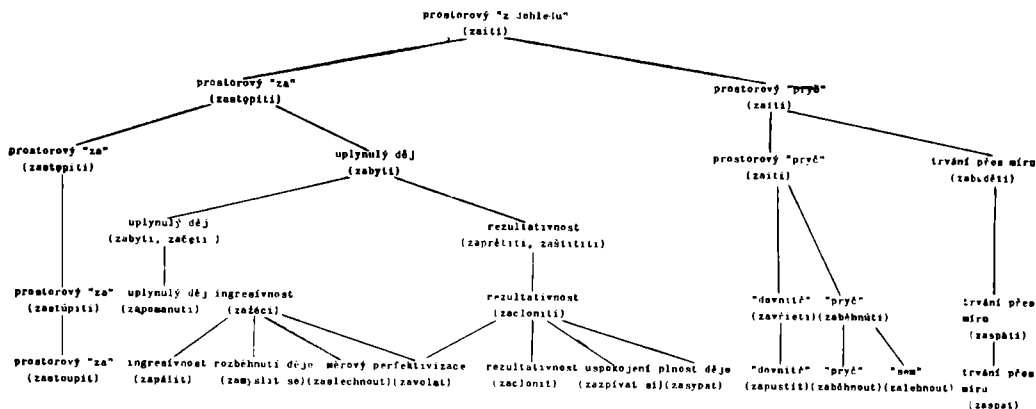
Předpona *z(e)-* patřila po celou historickou dobu k nejpočetněji zastoupeným; na jejím konci — v současnosti — má mezi prefixy v našem materiálu prvenství.

Prefix *za-*

patří k historické češtině mezi nejdynamičtější jak co do počtu formací, tak co do rozvoje funkcí.

Původní prostorový význam, shodný s významem homonymní předložky, totiž „směřování děje mimo oblast viditelnosti“, byl zřejmě už v praslovanské době zatlačen do pozadí významy sekundárními. Menší opora v konkrétním prostorovém významu pak urychlovala funkční diferenciaci prefixu. Původní význam „směřování za objekt“ nebo „směřování pryč“ (stsl. *zaiti*, *zastopiti*) transponovaný do roviny časové vyústil ve významovou modifikaci „uplynulého děje“ (stsl. *zabyti*, *začeti*) nebo „trvání přes míru“ (*zabýděti*, *zadlýžiti*). Význam „uplynulého děje“ byl pak zřejmě východiskem pro abstraktnější význam rezultativní (*zaprětiti*), který se uplatňuje zejména u sloves vyjadřujících „vzdálení z dohledu, likvidaci“ (*zapustiti*, *zaklati*), ale i „ztrátu kontaktu“ (*zaštítiti*).

Diferenciace ovšem pokračovala i v historické češtině: abstrakci ze slovesa *začieti* se vyvinul další význam ingresivní (*zažeci*, *založiti*) a ten se ve spojení se slovesy jistě sémantiky dále diferencoval v prostou perfektivnost (*zavolati*), někdy s průvodním významem „malé míry“ (*zaslechnouti*). V pozdější době se objevil další sekundární význam „rozběhnutí děje“ (*zamyslit se*). Ale i z rezultativnosti se ve spojení se sémantikou jistých základů zrodil nový významový odstín „směřování dovnitř“ (*zapustit*, *zaplést se*) a odstín „plnosti děje“ (*zasypat*, *zalít*). Na původním prostorovém „směřování pryč“ nověji začal parazitovat řídký význam antonymní „směřování zdáli sem“ (*zaléhat*). (Náš materiál přitom neobsahuje žádné sloveso vyjadřující „uspokojení z děje“ typu *zaplavat si*.)

Početni zastoupení: PsSin 19 + 6 sek. ipf., Wittb 29 + 12, Ben 45 + 18, Kral 44 + 15, Václ 42 + 10, novoč. 86 + 20 sekundárních imperfektiv.

Staroslověnská verze PsSin ještě představuje nižší stupeň rozvoje funkcí prefixu *za-*. Význam „směřování *za*“ vidíme u slovesa *zastoupiti*, funkci „směřování *prýč*“ má prefix u slovesa *zaiti*. Časový význam „za okamžikem promluvy“ je u sloves *zabyti* a *začeti*. Abstraktnější význam rezultativní má početnější skupina prefigovaných sloves *zavěštati*, *zaklati*, *zapěti*, *zapověděti*, *zaprětiti*, *zapustiti*, *zasvědětelstvovati*, *zaštititi*, *zavtvoriti*, *zajěti* a sekundární imperfektivum *zatykati*. Zřetelně je vidět, že to jsou většinou slovesa vyjadřující „ztrátu kontaktu“ nebo „odstranění“. Konečně další časový význam „trvání přes míru“ má prefix sloves *zaběditi*, *zalděžiti*, *zamoditi*. Stranou stojí lexikalizované imperfektivní *zaviděti*.

V rané staré češtině jsou jeho funkce diferencovanější. Prostorový význam „*za*“ stagnuje: kromě slovesa *zastúpiti* se objevuje v Kral jen *zastávati*, *zasloužiti*. Teprve v novočeské verzi je obdobných sloves, arci s abstraktnějším významem „náhrady“, více: *zaměnit*, *zasloužit*, *zastat se*.

Druhý prostorový význam „*prýč*“ je využíván více: Wittb *zaběhnuti*, *zahnati*, *zajiti*, *zapuditi*, *zatratiti*, *zavrci*, sek. imperfektivum *zamietati*. V Kral přibývá *zaletěti*, sek. imperfektivum *zavozovati*, ve Václ je dále *zavěsti*, v novočeském překladu *zalézt* a sek. imperfektivum *zapatat*. Lze tedy konstatovat aspoň omezenou produktivnost. Kromě toho se v nové verzi objevuje sekundární antonymní význam „směřování zdálky sem“ u sloves *zasáhnout* a *zaléhat*.

Širší vývojové možnosti tkvěly ve významech emancipovaných od prostorové modifikace. Pouze jediná výjimka, sloveso *zapomanuti*, navazující významem na psl. *zabyti*, zůstalo navždy osamocené s funkcí prefixu vyjadřovat uplynulý děj. Jiné psl. sloveso, původně s týmž významem prefixu, *začeti*, se stalo základem pro nový význam ingreseivní. Ten vidíme u staročeského *zabřiežditi*, *založiti*, *zastyděti se*, *zažeci se* ve Wittb. V dalších obdobích se rozvíjí: Ben má *zahnisiti se*, *zalibiti se*, *zamilovati*, *zapaliti* a sek. imperfektiva *zakvitati* a *zamlkati se* // *zamlkovati* atd.

Během historické doby vznikly na tomto pozadí další významy a významové odstíny. V Ben máme doložena první slovesa s prostě perfektivizačním *za-*: *zahřímati*, *zastyděti se*, *zatřísti se*, *zavolati*; některá mají přídavný význam malé míry děje: *zaslechnúti*, *zastkvieti se*, *zasvietiti se*. K těmto slovesům neexistují sekundární imperfektiva, jejich protějšky jsou slovesa prostá. Poměrně pozdě máme doložen další význam odvoditelný od ingresivnosti, a to „dovedení děje do plné intenzity“ (*zamyslit se*, *zahledět se*). F. KOPEČNÝ (41) uvádí dále: *zabydlit se*, *začíst se*, *zaposlouchat se*.

Význam rezultativnosti, tj. dovedení děje k náležitému účinku, už v staroslověštině nejvíce zastoupený, se ve staré češtině diferencoval: u sloves, v jejichž lexikálním základu nedominuje sémantický rys „vzdálení“ či „likvidace“, se někdy objevuje význam „směrování dovnitř“ (jako v novočeském *zabaliti* apod.). Východiskem bylo asi sloveso jako *zavřieti*; v Kral sem lze zařadit *zaplěsti se*, *zapsati*, *zasaditi se* (oč), ve Václ dále *zашlapati*, v novočeské verzi navíc *zapustit*, *zarýt se*.

Sám význam rezultativní zůstává ovšem produktivní funkcí prefixu *za-* a v novějších verzích se uplatňuje nejen u sloves původního významového okruhu, ale i u sloves jiné sémantiky (např. *zahříti*, *zavěsiti* ve Václ, *zachovat*, *zajistit*, *zasmušit*, sek. imperfektiva *zabezpečovat*, *zaostřovat*, *zavlažovat* v nové verzi, atd.).

Teprve během historické doby se začal u některých sloves se *za-* rezultativním dostávat do popředí význam „plnosti děje“. V novočeské verzi už tvoří taková slovesa kompaktnější skupinku: *zalít*, *zaplatit*, *zasypat*, *zavalit*.

Jiná modifikace vedla, ve spojení s formantem *si*, k významovému odstínu „uspokojení subjektu z děje“ (*zazpívat si*). (Tento typ není v materiálu z našich textů doložen.)

Konečně poslední funkce prefixu *za-*, vyjadřovat „trvání přes míru“, je jen v staročeském *zapsati* — *zasypovati* Wittb, *zastarati se* Ben. Tento význam tedy zřejmě i svou velmi omezenou produktivitou během historické doby ztratil.

V nové češtině je podle svědectví našeho materiálu nejčastěji zastoupen význam rezultativní (*zahladit*): máme jej doložen u 25 formací. (K těmto slovesům existují sekundární imperfektiva.) Význam prostě perfektivizace (typ *zahučet*) je doložen u 20 formací. Dále je často využíván význam ingresivní (*zadrhnout*): 13 sloves. Prostorový význam „prýč“ (*zahnat*) máme v prefixu 7 sloves; ostatní významy jsou obsazeny ještě méně často. Proti 20 slovesům s prefixem *za-* v staroslověnském žaltáři máme v novočeské verzi víc než čtyřnásobný počet takových sloves. To je svědectvím dynamické produktivity prefixu v základních funkcích. Ta má vzestupnou tendenci právě v novější době.

tnz. stupňů intenzity děje, bylo a v řadě případů stále je synsématickou záležitostí. Případy, že sám prefix vyjadřoval určitou míru samostatně, byly v menšině; obvykle to bylo jen tehdy, když měrový význam těsněji souvisel s významem prostorovým (např. u prefixu *pře-*, jenž vyjadřuje míru relativní — zvýšenou — ve srovnání se základní: *převznesti se*). Jen sekundární význam měrový k významu aditivnímu měl prefix *pri-* (*priměnití*). Vyhraněnou opozici malé míry proti velké míře nebylo ve starších dobách lze pomocí prefixů vyjádřit.

Tak v staroslověněštině vyjadřuje míru okazionálně prefix *po-*; není to však míra specifikovaná: slovesa *požiti*, *pomijati*, *pokloniti se*, *pokývati*, *pospjeti*, *postyděti se* vyjadřují spíše menší míru, slovesa jako *posmiěti* vyjadřují příležitostně míru malou i velkou. Nevýrazný odstín měrového významu (většího množství) má někdy staroslověnský prefix *na-* (*napoiti*).

V rané staročeské verzi (Wittb) má význam větší míry prefix *pře-* ve slovese *přeradovati se*, dále *nad-* v kombinaci s částicí *se* ve slovese *nadúfati se* „supersperare“ a ojedinele v jiných textech i u jiných sloves, jež mají ovšem charakter poněkud násilných kalků, např. *nadnadieti se* ŽaltKap, *nadvzněsti* ŽaltPod, *nadvzvýšiti* ŽaltKlem. Antonymní prostředek — prefix *pod-* — se ještě nevyskytuje.

Na rozdíl od staroslověněštiny má v textu Wittb měrový význam také prefix *na-* (+ *se*). Vyskytuje se ve formaci *naveseliti se* (i ipf. *naveselo-vati se*) jako překlad latinského *supergaudere* a v obou později obvyklých modifikacích, tj. ve spojení s genitivní rekcí i ve spojení se spoluformantem *se* je produktivní, jak svědčí nikoli vzácné doklady typu *načiniti* (*chle-bóv*) a *najiesti se*, *naplakati se* z Gebauerova slovníku. Je možno myslet na to, že právě slovesa *napojiti* a pak *napiti se*, *najiesti se* dala v češtině vykrytalizovat tomuto měrovému významu. Najdeme ovšem i doklady na vyjádření malé míry tímto prefixem: *nakřiviti* a *naprzniti*.

Nespecifikovaný měrový význam, který má už starší kořeny, vidíme v prefixu *po-* u formací jako *počekati*, *pohřimati*, *pojhráti*, *pomenšiti*, *poposluchati*, *posmiěti se*, *postirčiti*, *pošinúti*, *poširíti*, *potřiesti se*, *povyšiti* a u sek. imperfektiv *požičovati*, *popravovati* „opravovat“.

Prefix *pri-* má v rané staré češtině kromě prostorového významu pouze význam aditivní (*přidati*); samostatný význam měrový není patrně ještě vyhraněn. Jen ojedinele má nevyhraněný význam měrový prefix *o-* (*opíti se* velká míra \times *okusiti* malá míra).

Vyhraněným prostředkem k vyjádření velké míry je tedy v rané staré češtině prefix *na-* s genitivní rekcí, složený formant *na + se* a konečně pouhý prefix *na-* s antonymním významem malé míry. Nespecifický měrový význam má pak prefix *po-*. Ostatní prostředky hrají v oné době zcela podružnou roli.

V dalším vývoji se jako dynamické uplatňují všechny tři modifikace měrového uplatnění prefixu *na-*, jakož i prefix *po-* ve významu menší nespecifikované míry: menší míra je patrná zejména u deadjektiv (*polehčiti* proti rezultativu *zlehčiti*) a u dynamicky se prosazujících sekundárních imperfektiv typu *poskakovati*, *pochlubovati se*, *pochvalovati*... Formace jako *přisluhovati* pak svědčí o tom, že i měrová funkce prefixu *při-* je aspoň poněkud živá.

Kralická verze podává svědectví o produktivnosti prefixu *po-* s významem malé míry tím, že dokládá připojení tohoto prostředku ke slovesům už prefigovaným (*poodpočinouti*, *poodvrátiti*) a obsahuje větší počet sekundárních imperfektiv typu *potřásati*; u obojích je už význam menší míry děje jednoznačně patrný. Také zřetelné formace typu *nakaziti* (malá míra) a *nadělati* (velká míra) patří k typům dynamickým. Typ *přiodíti* pak svědčí o jisté živosti významu malé míry u prefixu *při-*. Naproti tomu měrový prefix *pře-* se tu téměř neuplatňuje.

Tyto tendence jsou potvrzeny i mladší verzí Václ, která přináší další obdobné formace. Inovace prostředků se tu neobjevuje ani nedochází ke zřetelnějšímu vyhraňování typů.

V staré češtině byl tedy stav o mnoho vyhraněnější než v staroslověněštině, a to díky prefixu *na-*, který ve spojení s genitivní rekcí vyjadřoval velkou míru (popřípadě s odstínem distributivnosti), ve spojení se spoluformantem *se* rovněž velkou míru, u dokonavých sloves pojmenovávajících děj se vztahem ke kvalitě pak míru malou. Ale i měrové využití prefixu *po-* se postupně zvýraznilo ve smyslu menší míry děje, zejména u sekundárních imperfektiv a u odvozenin od sloves už prefigovaných. Doklady na *po-* v kombinaci se *si* (*pospatí si*) v našem materiálu nejsou. Málo zastoupen, ale dynamický byl měrový prefix *při-*.

V období národního obrození k těmto měrovým formantům přibývá prefix *pod-* s významem malé (menší než žádoucí) míry děje: nč. *podcenit*, *podžhavit*. Uplatňuje se však v omezené míře, a to hlavně v terminologických okruzích. Je to nesporně kalk z němčiny, neboť plynulý vývoj od významu prostorového tu nelze pozorovat. Jeho opozitem je prefix *nad-*. Uplatňoval se v měrové funkci ojedinele už v staré češtině (převážně asi rovněž jako kalk), ale za obrození formací takto vytvořených přibývá: *nadceniti*, *nadlepšiti*, *nadvážiti*, *nadvýšiti* apod. Jeho produktivita v současnosti je omezená, protože ve stejné funkci se uplatňuje i prefix *pře-*, dynamičtější rovněž teprve od dob obrozených: *přesytit*, *převýšit*, *přerůst* atd. Na starší stav navazuje omezeně produktivní prefix *při-* s významem malé míry (*přiškrtit*, *přímhouřit*).

Další, hlavní prostředky sloužící vyjádření míry slovesného děje představují pokračování dynamických typů historických. Prefix *na-* s genitivní rekcí vyjadřuje velkou míru kombinovanou s významem distributivním: *nasekat* (*dříví*), *nahnat* (*strachu*). Ve spojení s částicí *se* vyjadřuje prefix *na-* velkou míru, a to hlavně u sloves subjektivních: *nachodit se*, *naklouzat*

se; slovesa objektová toho typu, pokud existují, mají rovněž genitivní rekcí: *nazkoušet se (žáků)* apod. Konečně ve spojení s dokonavými (nebo okamžitými) slovesy vyjadřuje prefix *na-* význam malé míry (svázaný někdy s významem počátku děje), např. *naseknout, napovědět* . . . Prefix *na-* může mít tento význam i u sloves jiných typů, zde je však méně výrazný a může být neutralizován lexikálně, např. *naklonit se* \times *značně se naklonit*.

Prefix *po-* vyjadřuje nevýrazně malou míru děje, ale v mnoha sekundárních imperfektivech je zvýrazněn: *pohrávat si, popásat, poskakovat* apod. (srovnej F. KOPEČNÝ 41, str. 131). U sloves pohybových, která tvoří pomocí prefixu *po-* nedokonavé futurum, se pro měrovou funkci prefix zdvojuje: *popoletět, poponést* . . . Jednoznačné je vyjádření malé míry tehdy, jestliže se prefix připojuje ke slovesu již prefigovanému, např. *porozhlédnout se, pousmát se* apod. Tento typ je také nejproduktivnější.

Antonymní větší míru děje vyjadřuje prefix *po-* ve spojení s dalším formantem *si*. K tomuto významu se druží sekundární význam „uspokojení z děje“, podobný jako u neměrového formantu *za-* + *si*, srovnej *pozpívat si* \times *zazpívat si*. Tento typ není ovšem v našem starším materiálu doložen, a lze se tedy domnívat, že vykrytalizoval nebo pronikl do spisovného jazyka z útvarů substandardních až v novější době.

Prefix *o/ob-* v měrové funkci se jeví jako neproduktivní; kromě starých nevyhraněných formací *opítí* — *omočiti* nejsou doložena žádná jiná slovesa ani se neseskupují ve výrazné typy. V. ŠMILAUER (133, str. 181—182) považuje za měrový i prefix *za-*, resp. formant *za-* + *si*. Avšak v případech jako *zakouřit si* je třeba vidět, jak už bylo podotknuto, primární význam „uspokojení z děje“; případy jako *zasmát se* se pak obecně považují pouze za vidové protějšky sloves typu *smát se* apod., prefix *za-* je tu tedy prostě vidový.

Soustava produktivních formantů k vyjádření míry slovesného děje se v nové češtině jeví takto:

velká míra	malá míra
1 <i>napovídat</i> (+ gen.)	1 <i>napovědět</i>
2 <i>napovídat se</i>	2 <i>porozhlédnout se, poponést</i>
3 <i>popovídat si</i>	3 <i>nedocenit, podcenit</i>
4 <i>přecenit, nadcenit</i>	4 <i>přiškrtit</i>

Význam „velké míry“ se tu pojí s vedlejšími významy:

- 1 — množství objektů (distributivnosti);
- 2 — množství z hlediska vykonavatele;
- 3 — uspokojení z děje;
- 4 — větší než náležité míry.

Význam „malé míry“ se může pojít s vedlejšími významy:

1 — počáteční fáze;

3 — menší než náležité míry.

Tato zčásti už vyhraněná soustava se vyvinula během historické doby postupnou specializací prostředků původně málo specifických.

Prefix *pře-* má tuto funkci především ve spojení se slovesy nepohybovými. Jeho synonymní partner *nad-* je jen omezeně produktivní a od dob obrozenských spíše ustupuje (zaniklo např. *nadtrápiti*). Z prostředků antonymních *pod-* a *nedo-* se první uplatňuje častěji v odborném vyjadřování. Prefix *na-* jako prostředek vyjádření malé míry je produktivní jen ve spojení se slovesy dokonavými (nebo okamžitými).

Z našeho nástinu je zřejmé, že u měrových prefixů nejde ani v jednom případě o alomorfy, nýbrž že všechny uvedené produktivní prostředky mají povahu samostatných prefixů s osobitým významem. Nejsou však všechny slučitelné se slovesy všech významů.

hraničí na jedné straně se slovesným videm, protože dokonavý vid je vyjádření individuace děje jeho časovou (či jinou) determinací (srovnej F. KOPEČNÝ 41 a A. ERHART 17), která se např. ve formě přítomnosti může týkat jeho začátku (přítomná forma ve funkci futurální), v préteritu naopak jeho zakončení. Fázové určení pak rovněž vyjadřuje začátek děje nebo jeho konec, méně často pak jeho průběh. Je to samozřejmá hranice mezi gramatikalizovanou kategorií slovesného vidu a sémantickým rysem prefigovaného slovesa; obojí se ovšem v našem případě vyjadřuje někdy týmiž prostředky, např. prefixem *za-*, například *zajásat* (perfektivum k *jásat*) \times *zapálit* („začít činnost pálení“).

Ingresivnost

se začala vyjadřovat prefixy poté, co začal upadat starý kmenový protiklad ingresivnost — durativnost (*-bъ/d/nqti* — *-bъděti*), viz I. NĚMEC 98. V staroslověněštině se vyjadřovala řadou prefixů: *po-*, *pro-*, *raz-* a *vъz-*; ojedinele také prefixy jinými, např. *u-* (*učuti*, *uzbrěti*) a *za-* (*zapatiti*, *zažešti*); viz S. SLOŇSKI 122. Tyto prefixy se připojují jen ke slovesům prostým. Synonymních tvarů není mezi deriváty mnoho; patří k nim *poskrъběti*//*vъskrъběti*, *proglagolati*//*vъzlagolati* a z materiálu slovníku SADNIK-AITZETMÜLLER (156) uveďme dále např. *porъvъnovati*//*vъzdrъvъnovati*, *prosijati*//*vъsijati* a *vъžešti*//*zaežšti*. O něco častější jsou koexistující dvojice formací s prefixem *raz-* a některým ze zbylých prefixů: *razgněvati*//*progněvati*, *razgorěti se*//*vъzgorěti se* a dále *razgrъděti se*//*vъzgrъděti se*, *raždešti*//*vъžešti*//*zažešti*. Tato skutečnost a pak jisté společné sémantické rysy dalších staroslověnských sloves slučitelných s ingresivním prefixem *raz-*, např. *razbogatěti*, *razlěniti se* nasvědčují tomu, že vedle ingresivního významu prefixu *raz-* je tu významový komponent „postupně vzrůstající míry děje“.

Ze staroslověnských ingresivních prefixů je v našem materiálu z PsSin nejčastější prefix *vъz-* (31 formací), *po-* (9 formací), *pro-* (7 sloves) a *raz-* (6 sloves). (Širší materiál však naznačuje, že prefix *pro-* byl patrně zastoupen o něco více než prefix *po-*.) Distribuci tří nejdůležitějších čistě ingresivních prefixů však nelze jednoznačně postihnout; snad jen o prefixu *pro-* lze cum grano salis tvrdit, že se poji převážně se slovesy pojmenovávajícími děj zaměřitelný k jistému cíli (*proglagolati*, *proglasiti*, *prověštati*, *prozbrěti*, *prosvětiti*, *prosijati* . . ., ale také *procvъsti*, *prosmъjati se*). U těchto sloves se totiž prefix *vъz-* pocituje spíše jako prostorová modifikace, srovnej *vъsijati* \times *prosijati*, *vъzrastiti* \times *prorastiti* a také staroslověnskou formací *provъstrobiti* „začít vytrubovat“, v níž je *pro-* nesporně fázové (o tom svědčí už pouhý fakt jeho připojitelnosti ke slovesu již prefigovanému, a to prefixem prostorově modifikujícím). Vyskytují se ovšem i případy, kdy oba prefixy jsou synonymní, např. *proglagolati*//*vъzlagolati*

„začít mluvit“. Distribuci ingresivního prefixu *po-* není možno jednoznačně postihnout, i když v některých případech tato funkce jednoznačně zřetelná je (*pogněvati se, poiti, poletěti, pomilovati, porazuměti, potešti* atd.). Styčná plocha s významem „malé díry“ dává mu snad větší možnosti uplatnění u sloves pojmenovávajících děj, u něhož je možná různá, tedy i počáteční malá intenzita.

Repertoár r a n ě č e s k ý c h ingresivních prefixů se dosti podobá souboru těchto prefixů v staroslověnštině: nejčastěji v této funkci vystupuje *vz-* (v textu Wittb 28 formací), v menší míře se uplatňuje i prefix *po-*. Ingresivní chápání mnohých formací odvozených těmito prefixy je v některých případech už změněno v chápání futurální (o tom viz dále). K tomuto funkčnímu přehodnocení však nedocházelo u dalšího prefixu *roz-*, jímž je vytvořeno 8 formací. Z toho je zřejmo, že u tohoto prefixu nejde (a ani v dřívějších stádiích nešlo) o význam čistě ingresivní, že totiž jeho doprovodným rysem je význam postupně vzrůstající intenzity děje. V mnohem menší míře než v staroslověnštině se v ingresivní funkci uplatňuje prefix *pro-* (jen u sloves *prohlédati, prozřieti a provieti*). V poněkud větší míře zato derivuje ingresiva prefix *za-* (ve Wittb 4 formace *zabříežditi, založiti, zastyděti se, zažeci se*, v jiných raných památkách jsou doloženy i další odvozeniny, jako *zakvísti, zapáliti, zaroditi* „počítí“, *zavítati* Otc). Navíc se v této funkci uplatňuje prefix *o/ob-*: *obdiržěti, otiežiti se*, sek. ipf. *oblíbovati*.

Z těchto prostředků základním ingresivním prefixem je zřejmě *vz-*: srovnej *vzbáti se, vzbříežditi, vzbojovati, vzdrážditi* a mnoho dalších formací. Zřejmě se v této funkci nespojoval se slovesy pohybovými, protože v takových případech modifikoval jejich význam prostorově. Významem synonymní, ale méně produktivní jsou *za-* (*zabříežditi, zakvísti, zastyděti se*...) a *po-* (*postyděti se, poznati*...). Zřejmě neproduktivní je prefix *o/ob-* (slučitelný hlavně s deadjektivními slovesy, např. *oblíbiti, obtiežiti se*) a *pro-* (*prohlédati, prozřieti, provieti*...). Distribuce těchto synonymních prostředků je tedy málo vyhraněná. Významově zřejmě odlišný, a to stejným způsobem jako v staroslověnštině, tj. průvodním odstínem vzrůstající intenzity děje, je prefix *roz-*: *rozdrážniti* (× *vzdrážditi*), *rozrydati se* (× *vzrydati se*) apod.

Avšak výrazně jiné poměry nacházíme o něco později, ve verzi Ben. V důsledku náhlého úpadku produktivity prefixu *vz-* (o tom viz v příslušném oddíle) se nejdůležitějším ingresivním prefixem stává *za-* (resp. forman *za-* + *se*): vykazuje jistou produktivitu, jak dokládají nově formace *zahnisiti se, zamilovati se, zamlkati se* atd., a často nahrazuje starší ingresiva s prefixem *vz-* (*zahřimati, zakvítati*...). V prefixu *roz-*, resp. složeném formantu *roz-* + *se*, se uplatňuje stále velmi výrazně měrová intenzitní složka (srovnej paralely nesynonymního charakteru jako *zapáliti (se)* × *rozpáliti se*) a ta někdy nad složkou ingresivní zcela převažuje; přechody přitom bývají plynulé: srovnej např. ještě ingresivní

roznemoci se a zcela intenzitní *rozmoci se*). Ostatní prefixy doložené v starší verzi (tj. *o/ob-*, *po-*, *pro-*) se ukazují jako neproduktivní.

Na tomto rozložení se pak v podstatě nic nemění po celou historickou dobu až do současnosti, jak svědčí další verze našeho výchozího textu. Přitom formant ingresivně-intenzitní (*roz-*, *roz- + se*) se uplatňuje o něco častěji než čistě ingresivní *za-*. Máme tedy v nové češtině dva produktivní prostředky s částečně odlišnou funkcí: ingresivní *za-* (*za- + se*): *zadrhnout*, *zahledět se* a ingresivně-intenzitní *roz-* (*roz- + se*): *rozjařit*, *rozeřvát se*. Druhý se v souhlasu s funkcí uplatňuje u sloves, jejichž děj je možno chápat měrově. Vedle toho žijí nepočtené reliktů starých typů tvoření s prefixy *o/ob-* (*objevit se*), *pro-* (*procitnout*) a *vz-* (*vzplanout*). Po celou historickou dobu se ingresivní prefixy připojují pouze ke slovesům prostým. Je doložen jen malý počet případů kombinace s dalším prefixem, viz E. SLAVÍČKOVÁ (157, str. 615—617). Nečetná taková slovesa jako *rozpočítati*, *rozpovídati se*, *rozvztekati se* svědčí jen o lexikalizaci prvního prefixu; jinak je předpona *roz-* s dalšími prefixy neslučitelná, což svědčí o její v podstatě lexikální, nikoli fázové funkci. Obdobně je tomu s prefixem *za-*: útvary typu *zaposlouchat se*, *zapřemítat*, *zapřemýšlet se*, *zavzpomínat se*, jež mají ingresivní odstín, jsou de facto výsledky jednoduché prefixace lexikalizovaných útvarů.

Funkce futurální

nezávislá ovšem na perfektivizaci, tzn. vyjadřování dokonavého futura, se vyvinula, jak ukázali I. NĚMEC (83) a F. KOPEČNÝ (38 a 40), přehodnocením významu prezentních tvarů s ingresivními prefixy. Ty před gramatikalizací vidu nemusely mít význam perfektiv. Tak bylo možné tvoření nedokonavého futura pomocí některých prefixů (připojovaných ovšem pouze k prezentním formám sloves). Obecně je známo, a náš materiál z PsSin to potvrzuje, že v staroslověněštině měly futurální funkci prefixy *po-*, *vz-* a *u-*: *povedetъ*, *poido*, *poleštъ*, *porabotajotъ*; *vzblagoslovestvętz se*, *vznenaviditъ*; *uzbrjo*. Snad by bylo možno uvést i doklady další, ale futurální význam se prolíná s ingresivním, a přesné rozlišení tudíž není možné.

V rané staré češtině byly prostředky obdobné, avšak prefix *vz-* měl mezi nimi dominantní postavení, srovnej například *vzblahaju*, *vzbydlé*, *vzhněvá se*, *vzhoří*, *vzchlubie se*, *vzkraluje*, *vzmluvie*, *vzmyslí*, *vztulájú se*, *vzveselé se* atd. (další doklady viz v odd. o prefixu *vz(e)-*). Sem je možno přičíst i doklady *zchvál'u*, *zmiluji*, *zmyslí* „meditabitur“, *zpečju*, *zprošu* „deprecabor“, *ztleščí* „plaudent“: prefix *z-* zde vznikl nepochybně zjednodušením původního *vz-*. Konečně i u dokladu *vzři* „videbo“ jde zřejmě o prefix *vz-*, nikoli o *v-*.

Prefix *po-* se uplatňuje v útvarech *podme* „flabit“, *pójdu* „ibunt“, *pomyšl'u* „cogitabo“, *potekú* „fluent“ a snad i v některých dalších formacích jako *popýtá* „requiret“, *poslav'u* „glorificabo“, *posvědčí* „testificabor“.

Kromě toho zcela nesporně futurální funkci má prefix *u-* ve formacích *ustíhaju* (*ustíhaju nepřitele mé a dostihnu je*), *neustrěže* (*ač hospodin neustrěže města, darmo bdí, jenž strěže jeho*), *usúdí* (*a on usúdí svět zemský v pravědnosti, bude súditi ľud v pravdě*). Méně jednoznačný je nedokonavý futurální význam prefigovaného tvaru *upatřie* „sciencí“. Většina našich formací naznačuje, že formově tu jde o variantu prefixu *vz-*, jež vznikla splynutím z *s* následující sykavkou a přeměnou tehdy ještě bilabiálního *v* v *u*. Na podporu této interpretace svědčí fakt, že ingresivní prefix *u-* původně neexistoval, na rozdíl od ingresivního *vz-* a *po-*, pro starší vývojová stadia spolehlivě doloženého. (Ingresivní *pro-* ovšem ve význam futurální nevyústilo, zřejmě pro konkrétní povahu svých významů.)

Považujeme-li tedy *vz-*, *z-*, *v-* a *u-* za varianty téhož prefixu, jeví se nám distribuce futurálních prefixů v rané staré češtině takto: základním prostředkem je *vz-* se všemi variantami, ale u sloves pohybových, kde má *vz-* obyčejně význam prostorový, zastává futurální funkci prefix *po-*. Toto základní distribuční schéma není ovšem zcela vyhraněno.

Raně staročeská tendence k vyjadřování futura slovesnými prefixy byla však záhy podlomena kolizí protichůdných vidových funkcí prefixu *vz-* (a variant *z-* a *u-*): protože po dobudování vidové soustavy měly stejné prefixy i perfektivizační roli (přezentní tvary mnoha takto vytvořených sloves vyjadřovaly zřejmě dokonavé futurum; srovnej perfektivní tvary *vzbojovachu*, *zbach sě*, *ustyďte sě* Wittb), odumřely během 14. století obě kolidující funkce, tj. futurální i ingresivní. Počínaje verzi Ben se nové formace takto ztvárněné už neobjevují (viz o tom v odd. o prefixu *vz-*). Slovesa pohybová, u nichž futurální funkci mohl plnit prefix *po-*, zůstala této kolize ušetřena, zřejmě díky existenci přežívajících indeterminovaných protějšků jako *nositi*, *choditi*, *voditi* apod. Ty totiž bylo možno perfektivizovat prefixací a tato nová perfektiva mohla plnit funkci vidových protějšků imperfektiv typu *pójdu* (tedy *pójdu — pochoz'u* apod.). Na základě významové shody se pak prefixem *po-* začalo tvořit futurum i u dalších pohybových sloves (Kral *povane*, Václ *poletí*, *poteče*) a někdy i u sloves jiných (Kral *potrvá*). (Více dokladového materiálu viz v odd. o prefixu *po-*.) V poobrozené době se produktivita tohoto typu vystupňovala, takže F. KOPEČNÝ (41) napočítal pro novou češtinu takových futur už 115. Dnes se uplatňují i tam, kde mohou vznikat i homonyma, jejichž význam se precizuje až kontextem, srovnej futurální imperfektivní *břečtan poroste* × perfektivní *zeď poroste břečtanem*.

Finitivnost

neboli vyjádření závěrečné fáze slovesného děje (odlišné však od vyjádření vidového) bylo v staroslověnštině lze ojediněle vyznačit pomocí prefixu *otъ-* (*otъdoiti*, *otъcvisti*, *otъčisti*). Tohoto prostředku využívá i raná stará čeština (*otdojiti*, *otchovati*, *otkvěsti* . . .), avšak vzhledem k dominant-

nímu významu odlukovému tu má samozřejmě omezené možnosti: tento prefix není v této funkci upotřebitelný u sloves pohybových a podobných. A tak i když se pak objevují ojedinělé formace další (*odmlčovati se, odrostati* Kral), nelze o něm v pozdější době mluvit jako o prostředku produktivním. Vedle toho se v staročeské době začíná ve stejné funkci uplatňovat prefix *do-*, jehož finitivní význam se vyvinul z cílového (*dokonati*). Postupně se stává vpravdě dynamickým, což je patrné z faktu, že tvoří vidové protějšky a že se připojuje i ke slovesům stavovým (*doležet*). V nové době se už uplatňuje i u sloves prefigovaných (*doumývat* apod.); viz F. KOPEČNÝ (41, str. 117). Jen zdánlivě mu v nové češtině konkuruje prefix *od-* (*odpracovat*). Jak je patrné z koexistujících dvojic *dopracovat* — *odpracovat*, *dovysílat* — *odvysílat* apod., čistý finitivní význam bez dalších odstínů má jen prefix *do-*. Fakt slučitelnosti se slovesy už prefigovanými (s výjimkou ingresivních) svědčí o tom, že tato finitivnost je odlišná od čisté perfektivnosti.

Perkurzivnost

neboli zdůraznění průběhu slovesného děje od začátku do konce pomocí prefixů je v našich textech zastoupena jen velmi malým počtem formací. Proto nelze dělat spolehlivé závěry o vývoji. Nesporné je jen to, že v rané staročeské době (stejně jako v staroslověnštině) se průběh „od počátku do konce“ vyjadřoval prefixem *přě-* (*přebývati, přetrvati* Wittb; PsSin má odvozenin více: *prěbyti, přepitěti, přesěděti, přetrpěti*), ale tento prostředek se dále ukazuje jako neproduktivní. V nové češtině tuto funkci zastává prefix *pro-* (*proležet, prospat*...). Moravské teritoriální dialekty, které prefix *pro-* v této funkci neznají, svědčí spíše o tom, že jde o výsledek vývoje pozdějšího, nikoli raně staročeského.

Opětovanost a přerušovanost

patří k modifikacím, které se uplatňují v malé míře, u menších skupin sloves, a tudíž zdaleka ne paradigmaticky. Význam opětovaného průběhu děje má ve spojení s některými objektovými slovesy prefix *přě-*. Jsou to většinou slovesa, která nevyjadřují žádný vztah ke kvalitě, protože ve spojení s nimi má tento prefix význam měrový (viz výše), a slovesa nepohybová, protože u pohybových má prefix zpravidla primární význam prostorový.

Už v staroslověnštině se význam nového průběhu děje uplatňuje ve formaci *prěstaviti*. V staré češtině se tento typ jeví jako dynamický: Wittb má *přěpůščeti* a snad sem patří i *přěpýtati* „scrutari“, v Ben přibývá *přepáliti* a *přemyšlovati*, v Kral *přechistiti, přehnati* „probare“, *přemýšleti*// *přemyšlovati*. Další verze sice nové formace nepřináší, ale text novočeský svými útvary *přestlát, přemítat* svědčí o tom, že produktivita tohoto typu (s omezeními nastíněnými výše) pokračuje. Ojediněle se v nové době se-

tkáváme i s případy, že se tento prefix připojuje k základům už prefigovanému, srovnej nč. *přerozdělit*.

Okrajovou záležitostí ve vyjadřování způsobu děje je přerušovaný průběh. Formace sem patřící jsou imperfektiva a možnost jejich tvoření skýtá jen úzká skupinka sloves; východiskem ke genezi tohoto významu byl zřejmě ingresivní význam prefixu *pro-*, který se sice v historické češtině jako produktivní nakonec neuplatnil, ale sekundární imperfektivizací sloves jím odvozených mohl vzniknout význam opětovaného začátku či přerušovaného děje. Prvním dokladem je sloveso *prozpěvovati* v Ben. Kralická verze přináší navíc ještě *prokřikovati* a *protulovati se*. To byl však zřejmě už vrchol „produktivity“ tohoto typu, neboť později se nové doklady už neobjevují; snad jen novočeské *provolávat* sem můžeme počítat také. Byla tedy tato omezená produktivita jen přechodnou záležitostí, jejíž vrchol lze klást do střední doby.

Další fázové modifikace se uplatňují jen vskutku okrajově. Lze tu počítat se dvěma odstíny: vykonávání děje před náležitým jeho nástupem a přetrvávání děje po době jeho čekaného ukončení. Jde tu vlastně jen o okazionální přenesení významu prostorového do sféry časové u velmi omezeného okruhu sloves, kde to bylo možné.

Význam „předběžnosti“ se v staroslověnině jen ojediněle vyjadřoval prefixem *prědъ-*, srovnej *prědъrešti*. V rané staré češtině je však obdobných útvarů doloženo více: *prědchváliti* „anticipare“, *prědejiti* (obojí Wittb). V tomto textu téže funkci slouží i prefix *prě-*: *prěchváliti* „anticipare“, *prějíti* „praevenire“, *prěviděti* „praevidere“. Později se však formant *prě-* v této funkci už nikdy neobjevuje. Prefix *prěd-* později tvoří ještě další formace: v Ben *prědvěděti*, v Kral *prědstihnouti*, ve Václ *prědzvěděti* a *prědzpěvovati*. V novočeské verzi se objevuje nové *prědepsat*, v současném jazyce se prefixu *prěd-* začalo využívat především v odborném jazyce, jak svědčí formace jako *prědčistit*, *prědehřát*, *prědklíčit*, *prědplatit*, *prědvařit* apod.

Významové opozitum, tj. přetrvávání děje, se v staroslověnině vyjadřovalo někdy prefixem *za-*. Možnosti jeho aplikace však byly velmi omezené: v této funkci ho bylo možno použít pouze u neprocesuálních, stavových sloves; v ostatních případech se uplatňovaly jiné jeho významy (viz odd. o prefixu *za-*). Ve shodě s tím už staroslověnské doklady jsou nečetné: *zaběděti*, snad *zadlžiti* „prolongare“, *zamōditi* „morari“. Ovšem staročeské *zaspati*, *zasypovati* ve Wittb má ještě význam ingresivní „usnout“. Nový význam „spát přes určenou časovou mez“ je zřejmě až pozdější. Sem patří v nové češtině jen ojedinělá slovesa jako *zapovídat se*, k nimž nemáme staročeské doklady. To nasvědčuje, že tento význam se vyvinul v češtině samostatně, abstrakcí některého významového rysu z významu „rozběhnutí děje do větší intenzity“.

Distributivní prefix je zdánlivě redundantní, protože distributivní sloveso se pojí s plurálovým, popř. kolektivním subjektem nebo objektem. Je ovšem třeba upozornit na to, že distributivní význam části prefigovaných sloves je jednoznačný teprve ve spojení s plurálovým nebo kolektivním jménem: srovnej například *pobít střechu* (nedistributivní) \times *pobít dobytek* (distributivní). Někdy tu tedy jde o záležitost synsémantickou. Vlastní invariantou distributivního významu však není směřování děje na množství substancí (popř. od množství substancí u sloves subjektivních): to by bylo lze vyjádřit mj. i prefixem *roz-*. Jde zde především o sumární vyjádření řady shodných dějů (srovnej *roznést dopisy* \times *poroznášet dopisy*), jež však nemají uzuální charakter, jaký lze vyjádřit iterativem (*roznášivat dopisy*). Dokonavá povaha distributivní formace je ten žádoucí významový rys, který iterativem vyjádřit nelze. Protože distributiva jsou z hlediska vidu nepárová, nelze jich užít v přítomném významu.

V staroslověnském materiálu jsme našli distributivní slovesa odvozená pouze prefixem *po-* (*popaliti, poprati, poraziti, potřěbiti, poěsti*). Raný stav staročeský je už odlišný. Vedle prefixu *po-* (*pobiti, popisati*) je v této funkci zastoupen i prefix *z-* (*zjěmati, zoblaciti, zpohaniti*). Oba prefixy se zprvu jeví jako zhruba stejně produktivní (Ben: *pobiti, pobrati, pohubiti, pojísti* — *zjěmati, zobláčeti, zvěšeti*), ale brzy se vyhraňuje komplementární distribuce: prefixem *po-* se začíná odvozovat od sloves prostých, prefixem *z-* od sloves předponových. Přesvědčivě to dokumentuje materiál z Kral i z pozdějších verzí: *pobiti, pobrati, pojísti, polámati, poraziti, poroubati, posěci, pošlapati, potlouci* — *zobláčeti, zprobíjeti, zpodpírati, zpřerážeti, zpřetínati, zpřevraceti se, zvyrážeti*.

V nové češtině podle literatury (např. F. KOPEČNÝ 41, str. 107—109 a V. ŠMILAUER 133, str. 180) slouží k vyjádření distributivnosti prefixy *na-*, *po-*, *s(e)-* a *z(e)-*. Avšak distributivní význam prefixu *na-* je jen průvodním rysem základního významu „velkého množství“ — srovnej *navozit dříví* \times *povozit všechny*. Prefix *s(e)-* (*sjezdit všechny lázně*) pak je zde jen hláskovou variantou prefixu *z(e)-*. Jako vyhraněné distributivní zůstávají tedy dva prefixy, a to *po-* a *z(e)-*. Jejich distribuce je však pozměněna proti stavu, který se začal vyhraňovat během historické doby. Častější je nesporně prefix *po-*: odvozuje se jím nejen od sloves prostých (*pobít, pomřít*), nýbrž také od mnoha sloves prefigovaných (*porozbíjet, povynášet*). Nová produktivita při odvozování od sloves s prefixem *vy-* je patrná na často doložené reprefixaci typu *zvyrážet* \rightarrow *povyrážet*; původní podoby jsou dnes doloženy obyčejně jen od starších spisovatelů (Holečka apod.). Dále — zřejmě i ve shodě se starším stavem — se prefixem *po-* derivují distributiva od sloves, jejichž prefix začíná na *s-* nebo *z-* (*posbírat, poztráčet, pozapomínat*).

Prefix *z-* je v této funkci na ústupu: odvozeniny jako *zchystat, zlapat*

jsou zřejmě výsledky starého tvoření před vyhraněním nové distribuce. Plně produktivní zůstává *z-* jen tehdy, začíná-li prefix fundujícího slovesa na *p-*, tj. v případech *zpřevracet, zpřehýbat, zprohýbat, zproplétat...* Avšak u sloves, jež začínají na samohlásku, se vedle prefixu *z-* (*zotvírat, zurážet*) nověji uplatňuje složená varianta *poz-* (*pozotvírat, pozurážet*).

Je tedy zřejmé, že starší distribuce prefixů *po-* a *z-* byla nahrazena novou, jejíž pozadí je morfonologické. Základním prostředkem je přitom prefix *po-*.

Jak ukazuje M. KOMÁREK (33), tato pozměněná distribuce je výsledkem vlivu Jungmannova slovníku, do něhož byla převzata řada distributivních sloves slovenského a polského původu. Tato slovesa se pak stala vzorem pro novou derivaci distributiv.

Chápeme-li dokonalý vid jako individuaci děje spojenou s jeho determinací (prostorovou, časovou, měrovou, fázovou nebo jinou), pak můžeme konstatovat, že schopnost perfektivizace má slovesný prefix téměř vždy, je-li připojitelný k infinitivní formě (výjimku tu činí jen prefixy se zdloženým vokálem jako *ná-*, *při-* apod.). Tato individuace je verbálním protějškem singulárového pólu kategorie numeru u jmen; viz také A. ERHART (17). Jen v menšině případů je to individuace nevnášejíci žádný vnější významový prvek, konstatující prosté dovedení děje ke stavu očekávanému z hlediska pojmenování děje samého. Způsob determinace je přitom závislý na sémantice slovesného základu; např. u sloves pohybových čistá perfektivizace vůbec možná není. Menšina s prefixy, které nazýváme prostě vidovými, není zcela jednolitá. Pojem prostě vidové předpony by bylo lze jemněji dále členit a rozeznávat např. významy dovedení děje do konce nebo k očekávanému výsledku, děje komplexně pojatého apod. Avšak hranice mezi těmito významy na jedné straně a významy lexikálně modifikujícími na straně druhé je sdostatek výrazná. Při strukturálně sémantické analýze nelze totiž význam prostě vidového prefixu vyjádřit lexikálně (adverbiem apod.) jako významy jiné: viz E. SEKANI-NOVÁ (118).

Vid tedy, stejně jako numerus u jmen, není, jak konstatuje už F. KOPEČNÝ (41), vyjádřením vztahu, nýbrž je to z velké části vyjádření sémantiky, arci s velkou mírou abstrakce. Fakt, že se vid kříží s kategorií času, tuto jeho povahu do značné míry zastírá. Je tedy slovesný vid kategorie gramatikalizovaná, nikoli však gramatická *sensu stricto*.

Náš diachronní pohled nás přesvědčil o užitečnosti rozlišovat prefigovaná perfektiiva, k nimž existují vidové protějšky mající formu sekundárních imperfektiv, tedy rezultativa, a prefigovaná perfektiiva, jejichž imperfektivními protějšky jsou slovesa prostá, tedy čistá perfektiiva, např. *uklidnit* — *uklidňovat* \times *učinit* — *činit*. Většina aspektologů považuje toto rozlišování za nepodstatné, ale skutečnost, že imperfektivní protějšky v podobě sekundárních imperfektiv v některých případech během historické doby přezívají, zatímco jindy zanikají nebo vůbec nevznikají, představuje praktickou oporu našeho pojetí.

Prostě vidovou funkci mívají během historické doby prefixy *na-*, *o/ob(e)-*, *po-*, *pro-*, *pře-*, *při-*, *roz(e)-*, *s(e)-*, *u-*, *vy-*, *z(e)-*, *za-*. Jistým indikátorem čistě perfektivizační role prefixů je od počátku historické doby menší počet doložených sekundárních imperfektiv. Tak v českém textu Wittb lze souhrnný poměr prefigovaných imperfektiv k sekundárním imperfektivům vyjádřit koeficientem 3,6. Prefix *z(e)-* však vykazuje koeficient 7,7, prefix *roz(e)-* 6,4, *u-* 5,4, *po-* a *na-* 5,0, *vz(e)-* 4,0, *při-* 3,8. Ostatní prefixy mají koeficienty nižší, čistě perfektivizaci slouží tedy jen okrajově.

Relativně omezenou úlohu mají při prostě perfektivizaci prefixy nazý-

vané subsumpčními, totiž ty, které vyjadřují významový rys, který je už komponentem významu samého slovesného základu. Viz F. KOPEČNÝ (41, str. 91), I. POLDAUF (111) a A. VAILLANT (141). V takových případech prefix působí dojmem, jako by byl lexikálně zcela prázdný, a jeho funkce se pak interpretuje jako čistě vidová. K těmto prefixům lze počítat především *pro-*, *pře-*, *při-*, *roz(e)-* a také *na-* ve spojení se slovesy jistých významů.

Prefix *při-* má takovou funkci už u staroslověnských sloves *približiti se*, *prikasati se*, *prilipěti* a *prilěpiti se* a obdobně pak u českých *přiblížiti se*, *přilnutí*, později *přitisknutí se*, *přivinuti* apod. Není třeba podotýkat, že vhodných slovesných základů, s nimiž by tuto funkci plnil, není nijak mnoho, a proto není tato funkce prefixu *při-* nijak zvlášť významná. Důležité je, že ve všech případech existují sekundární imperfektiva.

Obdobně je tomu u prefixů *pro-* a *pře-*.

Poněkud odlišná je situace prefixu *roz(e)-*, a to v tom, že projevuje o něco větší dynamiku; staroslověnské doklady jsou nečetné: *razoriti*, *razdrušiti*, *razdělit*, *rastajati se*. V rané staré češtině jsou reprezentanti této funkce početnější: *rozděliti*, *rozlúčiti*, *rozmnožiti*, *rozprostrieti*, *rozeskvřieti* (Wittb) a později ještě *rozbořiti*, *rozhojniti*, *rozmoci se*, *rozploditi* (Ben), *rozptýliti*, *roztršiti* (Kral), *rozdřobiti*, *roztrškat* (Václ), *rozdrťiti*, *rozplíznout se*, *roztát*, *roztavit* (novočeská verze). Z uvedeného materiálu je zřejmý předpoklad dynamičnosti této funkce: jsou jim rozšiřující se synonymní řady. Jen vzácně zde najdeme sloveso, k němuž by neexistovalo sekundární imperfektivum (snad stč. *rozeskvřieti*, z novočeských *roztavit* a *roztršiti*). Tyto útvary jsou tedy vlastně rezultativa.

Přechod k jiné kvalitě nám naznačuje perfektivizační prefix *na-*. Za subsumpční je možno jej považovat v staroslověnských slovesech *naplniti se*, *nasytiti*, *nalěšti* apod. (prefix tu vyjadřuje velkou míru, která je už jedním ze sémantických rysů základového slovesa). Ale už v tomto stadiu je patrné šíření prefixu do synonymních řad: vedle *nasytiti* je doloženo také *napoiti*, vedle *naplniti* také např. *nasladiti (se)* a také *naostriti* apod., vedle *nalěšti* také *naučiti* atd. Stav v staré češtině je velmi podobný: ve Wittb máme doloženo *napilniti*, *nasytiti se*, *napojiti*, *nakirmiti*; *napieti*, *natáhnuti*, *naduti*, *naostriti* a také *naučiti* atd. Dále také *napisati* a *naroditi se*, v nichž měl subsumpční prefix *na-* původně význam prostorový. V oné době se ještě setkáváme pravidelně se sekundárními imperfektivy od těchto sloves. Během dalšího vývoje však některá sekundární imperfektiva zanikají a od nových synonym (čím dál širě chápaných) se už nevytvářejí: *nasáknouti*; *nabrousiti*, *nalíčiti*. Subsumpční charakter prefixu *na-*, v nejranějších stádiích ještě zčásti zřetelný, byl postupně zastřen.

Ostatní prostě vidové prefixy překonaly toto subsumpční stadium už dříve: synonymní řady, kterými se původně subsumpční prefixy šířily, přerostly v rozsáhlé sémantické skupiny — mimo jiné také skrze antonyma, jak svědčí stč. doklady *vyprázdňiti* → *vyplňiti*, stsl. (*izmrěti* →) *izne- mošti* → *iscěliti* (→ *izvráčevati* atd.). Tyto sémantické skupiny lze vymezit

jen velmi zhruba a jistá část útvarů vždy zbývá jako nezařazená (což ovšem může být způsobeno také kusostí našeho dosavadního materiálu).

Staročeský perfektivizační prefix *s(e)-* nacházíme v našem textu Wittb ve skupinách sloves *constituendi* (*stvořiti, skutiti, smyslití*), *conservandi* (*skrýti, slitovati se, smilovati se, spásti „spasiti“, spomoci, sprostiti*), *errandi* (*selhati, selstiti, shřešiti, smútití se, smýlití se*) a *delendi* (*sežrati, shniti, skrúšiti, sleptati, széci*). Tento stav je shodný s poměry staroslověnskými: v PsSin je tak perfektivizována skupinka sloves *constituendi* (*sъvrъšiti, sъdělati, sъzъdati, sъtvoriti*), sloves *conservandi* (*sъbljusti, sъkryti, sъnabydēti, sъchraniti*) i sloves *errandi* (*sъblazniti, sъgrěšiti, sъlbgati, sъmęsti, sъmoptiti*) a sloves *delendi* (*sъgniti, sъkrušiti, sъněsti, sъlomiti, sъtožiti, sъtlěšiti, sъtręti*).

Další vývoj v češtině podává svědectví o jen omezené dynamice v prvních třech významových skupinách (přibývá jen *szeliti se, spáchati* v Ben, *sformovati, sklenouti, schrániti (se)* v Kral, *spůsobiti* ve Václ). Zato ve skupině sloves s významem „likvidace“ je čistě perfektivizační prefix *s(e)-* velmi produktivní po celou historickou dobu, srovnej *skonati se, spáliti, sstarati se, strápati, stroskotati* objevující se poprvé v Ben, *sehliti, sklíčiti, ssoužiti, sškrknouti se, svadnouti* v Kral, *setřiti, shladiti, skaziti, skormoutiti, spořádati, sprzniti, stlouci* ve Václ, *shltnout, shořet, sklát, sžehnout* v nové verzi. — Do těchto skupin se nezařazují jen ojedinělá stará perfektiva jako *sezhati, slíbiti, srozuměti, strpěti, svítěziti*. Za upozornění stojí, že až na výjimky se prefix *s(e)-* objevuje jen u sloves počínajících neznělým konsonantem nebo *h* či *v*.

Největší počet těchto perfektiv je doložen ve verzi Václ, v novém textu je jich poněkud menší počet, většinou díky pravopisné změně (ubývá *svítěziti, svadnouti* apod.), ale i v důsledku reprefixace či deprefixace slovesa (*splešati, spomoci*).

Prefix *o/ob(e)-* se uplatňuje v prostě perfektivizační funkci především u *deadjektivních* sloves. Jeho východiskem tu byla zřejmě slovesa odvozená z adjektiv vyjadřujících vlastnost, která se manifestuje na povrchu, vnějším vzhledem (*ogoliti*), a od nich se rozšířil k řadě sloves jiných, tranzitivních faktitiv i intranzitiv (*obnoviti, obogatiti, oněměti*). U *deadjektiv* je v staroslověnsčině spolu s *u-* nejproduktivnější prostě perfektivizující předponou; sekundární imperfektiva jsou u tranzitiv doložena asi v nadpoloviční většině, u intranzitiv jen ojediněle. V rané staré češtině je stav podobný, srovnej *obnoviti, obohatiti; obvetšeti* apod. Počet *deadjektivních* sloves perfektivizovaných prefixem *o/ob(e)-* je ve Wittb a Ben zhruba stejný jako v PsSin. Formace nedoložené v staroslověnsčině přitom dokumentují pokračující produktivitu v češtině, uplatňuje se ovšem více u tranzitiv, srovnej *okírvaviti, sek. ipf. obostřovati (se); omdlěti* atd. ve Wittb, *oblíbiti, obměkčiti, ospravedliti; osiřeti* apod. v Ben. Počínaje

verzí Kral se už nové formace objevují zřídka (sek. ipf. *očerstvovati*; *osvoboditi*) a celkový počet doložených perfektiv klesá. Ve střední době tedy perfektivizace deadjektiv pomocí našeho prefixu začíná stagnovat. (V této funkci se uplatňují jeho konkurenti *z(e)-* a částečně *u-*.) V češtině jsou sekundární imperfektiva s prefixem *o/ob(e)-* méně obvyklá než v staroslověnštině.

Při perfektivizaci ostatních slovtvorných či sémantických skupin sloves hraje prefix *o/ob(e)-* podružnou roli. Nepočítáme sem případy, kdy má funkci spoluformantu denominálních faktitiv (typ *očěpiti*); viz V. MAR-TÍNKOVÁ (74).

Pomocí prefixu *u-* se děje rovněž perfektivizace deadjektiv: v staroslověnštině je to jeho dominantní funkce. Mezi několika desítkami sloves jako *ublažiti*, *ubělití*, *ugotoviti*, *ukrěpiti* jsou výjimky intranzitiva jako *uměknouti*, avšak běžné jsou případy, u nichž je tranzitivnost anulována pomocí formantu *se*: *uglobiti se*, *upodobniti se* apod. Sekundární imperfektiva jsou doložena v menšině případů.

Raná stará čeština pak perfektivizuje deadjektiva méně často: nejsou doloženy formace jako např. **(ubieliti, událiti, uměknúti, uciziti)*, které byly v staroslověnštině běžné: příslušná slovesa se perfektivizují prefixy jinými. Ale regrese — podmíněná patrně i nemožností prefigovat stejné oba členy protikladu tranzitivnost — intranzitivnost — pokračovala: v Ben už nenacházíme *učistiti, usiliti, usvětiti, uveseliti (se)*, doložené ještě ve Wittb, a v pozdější době v důsledku reprefixace ustupují i další perfektiva: *ukrotiti, umenšiti, upřikřiti se* . . .

Široké uplatnění při perfektivizaci deadjektiv v raných dobách nepochybně umožnilo expanzi prefixu *u-* k množství sloves různých významů. Už v staroslověnštině se jím perfektivizují také slovesa vnímání (*uslyšati, uzbrěti*, také *uvěděti*), některá faktitiva (*umoriti, umočiti, upoiti, uzlobiti, umastiti, ustrašiti, ustroiti, utěšiti* a „prázdné“ faktitivum *učiniti*). Nadto pak některá slovesa další: *umysliti, umyti, uspěti, ulstiti, ubojati se, ustyděti se*. (Snad právě mezi nimi jsou útvary, které zprostředkovaly původně zřejmě separativního *u-* k funkci prosté perfektivizace: *umyti* apod.) Jen zřídka najdeme synonyma s jinými prefixy: *uzlobiti//ozlobiti, umočiti//omočiti, upřčiti se//oprčiti se*. Obdobné paralely bývají někdy významově rozruzněny, např. *umyti* × *omyti, udržati* × *održati, uslyšati* × *oslyšati*.

Také v rané staré češtině se perfektivizační *u-* uplatňuje u podobných sloves: srovnej perцепční slovesa *uzřieti* a *upatřiti, uposluchati, urozoměti*; faktitiva *učstiti, udiviti, utěšiti* aj., jakož i *učiniti*, a pak ovšem zvýrazňující se skupina sloves vyjadřujících nepřiznivé působení: *udulati, uhaněti, ukáratí, umořiti, usmirtiti, utlačiti* (zde ovšem není prefix *u-* absolutně čistě perfektivizační). V menšině jsou slovesa jiných významů: stavová *umřieti, usnúti, ustirnúti, ustyděti se, utirpěti,*

uváznúti. V rané staročeské verzi Wittb je těchto perfektiv s prefixem *u-* o něco méně než v PsSin. Synonyma s prefixem *o/ob(e)-* se neobjevují. Novější verze pak ukazují, že tak pokračuje perfektivizace sloves vnímání (*uslyšeti, uposlechnúti*, také *uvěřiti* Ben, *urozuměti* Kral, *uvidět* a další slovesa z novočeského úzu — *učítit* apod.). Stejně je tomu tak s faktitivy (*ukojiti, utajiti. . ., učiniti, udělati* Ben) a se slovesy majícími sémantický rys „nepříznivého působení“, v jejichž prefixech ovšem stále více vystupuje do popředí význam „z n i č e n í d ě j e m“: *udusiti*, sek. ipf. *utiskati* Ben atd. až k novočeským slovesům *ubít, udolat, ušlapat, uštvat*; zde ovšem tento lexikální význam dominuje. Kupodivu se později postupně rozrůstá i skupina intransitivních sloves, např. *užasnouti se* Kral, *umdlít, uzrát* v novočeské verzi. Důležitější než tato skutečnost sama je ovšem fakt, že sémantické skupiny sloves sem patřících se během historické doby pozvolna rozpouštějí.

Výrazně se projevuje produktivita perfektivizujícího *u-* také v té skutečnosti, že se postupně objevuje u některých prostých perfektiv; jeho funkce v takových případech zřejmě není jiná než vnějškově manifestovat jejich perfektivnost: *uchopiti, uleknúti se* Ben, *uposlechnouti* Kral, *ulehnout, usednout, uzavřít* v novém textu.

Z perfektiv doložených v nové verzi nemá asi třetina sekundární imperfektiva; jejich imperfektivním protějškem je sloveso prosté. Po celou historickou dobu je tomu tak u všech sloves percepčních a u „prázdných“ faktitiv *učinit* a *udělat*.

Prefix *za-*, v staroslověnštině v prostě perfektivizační funkci velmi málo využívaný (např. *zavětiti, zapřětiti, zaštititi* apod.), objevující se převážně u sloves se sémantickým komponentem „p ř e k á ž e n í“, je hned v rané staré češtině zastoupen poměrně často. Jeho využití u sloves různých významů není nijak nápadně vyhraněno, ale přesto většina perfektiv jím vytvořených jsou rovněž slovesa vyjadřující „překážení“: *zabrániti, zacloniti//zasloniti, zamračiti, zastieniti, zastřieti se, zatajiti, zatisknúti* „zacpati“; dále zde nacházíme slovesa typu „v r a ž d i t“: *zabiti, zahladiti, zahubiti, zadržiti, zadržiti* „pobít“, ale i slovesa jiných významů (*zahanbiti se, zahynúti, zamútit, zaplatiti*). Synonyma s jinými prefixy jsou vzácná (většinou odjinud doložená): *utajiti, ubiti*. Další verze (Ben) početně svědčí o dynamičnosti této funkce, ale využití není ještě příliš vyhraněno co do významových skupin: přibývá sice sloves necandi (*zamordovati*), ale také slovesa *zahřieti se, zachovati, zanetbati, zapřisieci (se)* atd. Zároveň začínají krystalizovat dvě další významové skupiny využívající převážně tohoto prefixu, a to slovesa optické manifestace (*zakaliti se, zatmieti, zatemniti* a snad i *zamútit* a přeneseně *zarmútit se*) a slovesa akustické manifestace (*zahřímati, zavolati*). A zvláště ona se pak ukazují jako dynamická: verze Kral má prostých perfektiv se zcela celkově menší počet než Ben, ale přesto dokládá nově *zapýřiti se, zastkvíti*

se a snad do této skupiny lze zařadit i *zatřásti se*. Ve Václ nových útvarů rovněž není mnoho: sloveso překázení *zameziti*, zvukové *zahřmíti*, optické *zasvítiti se*.

Novočeská verze však podává přesvědčivé doklady dynamiky nové doloženými formacemi: impediendi *zahalit*, *zastřít*, optické *zaplát*, *zasmušit se*, *zazářit*, ale hlavně akustická slovesa *zadout*, *zahučet*, *zajásat*, *zaplesat*, *zaskřípat*, *zašeptat*, *zašustit*, *zaúpět*, *zazpívat* a nadto několik sloves podobných slovesům optické manifestace: *zakolísat*, *zavrávorat* apod. Objevují se ovšem i útvary do těchto skupin nezapadající: *zacelit*, *zachránit*, *zajistit*, *zaručit*, *zavlažit*, *zatrpknout*.

U sloves optické a akustické manifestace se během celé historické doby neobjevují sekundární imperfektiva.

Perfektivizační *po-* je časté už v staroslověnině. Uplatňovalo se tu u sloves různé sémantiky: u sloves s rysem „likvidace“ (*pogľbiti*, *pogubiti*, *pogybŋiti*, *požešti*, *požřeti*, *požeti*), faktitivních sloves polohových (*položiti*, *posaditi*, *postaviti*, *potopiti*), pohybových (*poběžati*, *povrěšti*, *posľlati*, *pořešti*, *pochytiti*) a řady dalších. Jen k menšině takových formací neexistují (nebo nejsou doložena) sekundární imperfektiva: např. k *pogladiti*, *pozbrěti*, *požeti*, *pomoliti*, *pomračiti se*, *popešti*, *poręiti se*, *postignęti*, *postradati*, *potaiti*. K takovým slovesům jsou také málokdy doloženy synonymní imperfektivní útvary odvozené jiným prefixem (např. *pomoliti//umoliti*, *pomračiti se//omračiti se*, *potaiti//utaiti*). Ale u sloves se sekundárními imperfektivy jsou synonyma mnohem častější, např. *pogubiti//izgubiti*, *pogybŋiti//izgybŋiti*, *požešti//izžešti//sžešti*, *posramiti//osramiti//usramiti*, *postaviti//ustaviti*, *potopiti//utopiti*. Většinou jsou doložena sekundární imperfektiva i od těchto synonym.

Raná stará čeština, která využívala perfektivizujícího *po-* v menší míře, vykazuje jen dílčí, menšinovou shodu se staroslověnským stavem: Wittb dokládá perfektivizační prefix *po-* u několika sloves s rysem „likvidace“ jako *pohľtiti*, *potlačiti*, *požřieti* a u faktitiv polohových jako *položiti*, *posaditi*, *postaviti*, *pohřiziti* a *pověsiti*. Jako novum jej zato nacházíme u početnější skupiny sloves s významem „zaujetí (hodnotícího) postoje“: *počstiti*, *podiviti*, *pohaniti*, *pohoršiti*, *pochváliti*, *poškořiti*, *políbiti*, *popestiti*, *posúđiti*, *potupiti*, *potupnúti*, *požehnati*, zatímco u sloves pohybových jej najdeme jen ojediněle: *pohnúti se* (zde je ovšem jen vnějším symbolem perfektivnosti, protože sloveso prosté je už samo perfektivní) a *pochvátiti*. U sloves pohybových pak rychle mizí, protože tu začíná zastávat jinou funkci — futurální.

Synonymie jiných prefixů je i zde velmi častá: *počstiti//učstiti*, *podiviti//uđiviti//vzđiviti*, *pohaniti//uhaniti*, *pochvátiti//uchvátiti*, *položiti//uložiti//složiti*, *postaviti//ustaviti*, *posvietiti//usvietiti*, *potlačiti//utlačiti//ztlačiti*, *potvirditi//utvirditi//stvirditi*, *požádati//vzžádati*. (Nejčastějším konku-

rentem je tedy prefix *u-*.) Sekundární imperfektiva jsou doložena častěji než v staroslověštině.

Pozdější verze Ben přináší sloves s perfektivizujícím *po-* výrazně více než Wittb, ale v podstatě jen rozmnožuje synonymní řady (slovesy *po-blúdití, pokárati, pomstítí, pormútití, potreskati, pohrdati* apod.); pouze sloves s formálním prefixem (který vnějškově manifestuje dokonavou povahu slovesa perfektivního už v prosté podobě) je zde mnohem víc: *polapítí, pominúti, pozuostati, pozuostaviti*. Ojedinelá slovesa nelze zařadit do žádného z uvedených sémantických okruhů: *počístí, poraziti, poroditi, potvrditi, poznati*. Ale všechny verze pozdější jsou jen svědectvím o úpadku produktivity *po-* v této funkci: přinášejí méně dokladů a mezi nimi jen výjimečně takové, které by nebyly doloženy v našem textu dříve: *pocítiti, politovati, pojistiti* Kral, *poděkovat, pohrozit, polekat se* v novočeské verzi. Jen doklady na *po-* formální jsou stále početnější: *poshověti, poskytnouti, postihnouti* Kral. Je tedy vrchol produktivity prostě perfektivizujícího *po-* asi v době vzniku verze Ben, tj. na konci 15. století.

Prefix *vy-* je málokdy lexikálně zcela prázdný. Je to důsledek skutečnosti, že se na našem území vyskytuje vedle prefixu *z(e)*, jehož významové východisko bylo od původu shodné. Tento konkurující prefix se během historické doby uplatňoval stále výrazněji ve funkci prostě perfektivizační a jeho lexikální význam byl přitom zatlačován do pozadí. Je tedy jen logické, že se u prefixu *vy-* lexikální významy udržují. O této dělbě funkci svědčí také počty sekundárních imperfektiv. Zatímco u *z(e)*- je poměr všech doložených imperfektiv k sekundárním imperfektivům ve Wittb 7,7, v Ben 5,6, v Kral 2,7, ve Václ 4,1 a v novočeské verzi opět 7,9, má tento koeficient u prefixu *vy-* tyto hodnoty: Wittb 2,7, Ben 1,5, Kral 1,2, Václ 2,1, novočeská verze 3,2. Prefix *z(e)*- tedy po celou historickou dobu byl a je lexikálně prázdnější než prefix *vy-*. Paralelní formace, odvozené oběma konkurujícími prefixy, jako např. *vypraviti//zpraviti, vyschnúti//zeschnúti* Wittb, *vyhynúti//zhynúti, vybieliti//zbieliti, vyvoliti//zvoliti* Ben, atd., jsou přitom jen málokdy synonymy.

Prefix *vy-* je v staroslověštině (mezi ojedinelými doloženými slovesy) ve funkci prostě perfektivizace neznámý, ale v rané staré češtině (Wittb) je už u jistého počtu sloves doložen. Jsou to slovesa separace (*vy-prázdňiti, vyschnúti*) a slovesa pojmenovávající komunikační akt (*vymluviti, vypraviti, vyzvěstovati* . . .). U sloves obou významových okruhů je perfektivizační *vy-* produktivní: další verze přináší navíc *vybieliti, vyčistiti, vypáliti, vysvoboditi* pro první z nich, dále *vyptati, vyřéci* a sekundární imperfektivum *vypoviedati*. Přináší i novum: slovesa obsahující sémantický rys „konstituování“: *vykrmiti* a snad sem lze zařadit i *vyučiti*. A produktivita je nesporná po celou historickou dobu, jak svědčí Kral synonymy k první skupině: *vymazati, vyplniti, vyplundrovati, vyprahnouti* a dále slovesy *vyznati, vyzpytovat* a sek. imperfektivy *vyhla-*

šovati, vykřikovati, patřícími do druhé sémantické skupiny. Jsou i nové doklady na slovesa constituendi: *vycvičiti, vykonati, vykvěsti, vystavěti* a sek. imperfektivum *vytvávanati*. Sekundární imperfektiva jsou doložena často a u většiny formací jsou aspoň možná. Další doklady z pozdější verze Václ: ad 1) *vysušiti*, ad 2) *vyjeviti, vysloviti*, sek. ipf. *vypravovati*, ad 3) *vychovati, vyskoumati, vystrojiti*, sek. ipf. *vyšlechtivati*. Produktivita neutuchla ani v nové češtině: *vyčerpát, vymýtit* jsou nově doložena v první skupině, *vyľhat, vyľičit, vyspílat* ve druhé a *vypěstovat, vytvořit, vytýčit, vymyslit* jsou nová perfektiva sloves constituendi. Sekundární imperfektiva jsou méně běžná u sloves komunikace. V nové verzi jsou doložena i jiná slovesa perfektivizující pomocí našeho prefixu, např. *vyčkat, vydržet*, ale u jejich prefixu proniká významový odstín „do konce časového úseku“. Prefix *vy-* perfektivizuje také sloveso *zkoušet*.

Je tedy zřejmá omezenější produktivita perfektivizujícího *vy-* u sloves separace, ale živá produktivita u sloves constituendi. Nejblíže k čisté vidovému významu má v nové češtině u sloves pojmenovávajících komunikační akt.

Prostě perfektivizační funkce prefixu *vz(e)-* je okrajová (nezahrnujeme sem samozřejmě perfektivizační funkci spojenou s významem ingresivním) a lze o ní mluvit jen v rané staré češtině (a samozřejmě i v staroslověnětině). V obou příslušných verzích našeho textu však slovesa, u nichž lze prefix *vz(e)-* považovat za čisté perfektivizační (či rezultativní), jsou různá. V staroslověnětině má prefix *vъz-* subsumpční povahu u sloves vyjadřujících děj probíhající vzhůru (*vъskypěti, vъzveličiti, vъzdrastiti*) nebo proti něčemu (*vъzbrániti*). U ostatních sloves, jako *vъspítěti, vъsprositi, vъschvaliti, vъzvěstiti, vъziskati, vъstęgnęti, vъschytiti*, jde o prostou perfektivizaci prefixem, jenž je lexikálně už zcela prázdný. Nejčastějším konkurenčním prefixem je *iz-* (*isprositi, izvěstiti, iziskati*), méně často je synonymum tvořeno prefixem *pó-* (*pochvaliti, pochyťiti*).

Stará čeština takové formace ze starších stadií vývoje nezdědila nebo nedochovala, nejstarší naše verze dokládá slovesa jiná: perfektivizuje se tak např. *vzhájiti, vzmnožiti, vzploditi, vzkřiesiti, vzveličiti sě* (zde jde o prefix subsumpční), dále *vzbřiezďiti, vzbuditi, vzchovati, vzmírzěti, vzpýchati, vzkusiti, vzřieti*. Konkurenční prefigované formace jsou méně časté i jednodité: *vzmnožiti//rozmnožiti//umnožiti//zmnožiti, vzbřiezďiti//zabřiezďiti, vzchovati//otchovati, vzvýšiti//povýšiti*, sek. ipf. *vzkušovati//zkušovati, vzřieti//uzřieti//vezřieti*. U většiny forem však sekundární imperfektiva doložena nejsou.

V důsledku pozdějšího úpadku tohoto prefixu i naše prostě perfektivizační funkce záhy zanikla a v dalších vývojových stadiích se uplatnili buď jen někteří z uvedených konkurentů, nebo obdobné nově vytvořené formace.

Prefix *z(e)-* je od rané staročeské doby mezi prostě perfektivizačními předponami zastoupen nejčastěji — na rozdíl od staroslověnštiny, kde má prostě perfektivizační povahu zřídka a většinou je přitom zřejmá jeho subsumpční povaha: *izmlŕknŕti, izmyti, iskonŕčati se, ispraviti, isprostiti, istaiti, istbliti, isŕčiti, isŕknŕti, išteznŕti* . . . Asi k polovině takových perfektiv jsou ještě doložena sekundární imperfektiva. Avšak přestože si prefix *z(e)-* udržuje v češtině svou početně dominantní roli, jeho vývoj je poměrně komplikovaný.

V nejranější verzi se uplatňuje především u sloves vyjadřujících *likvidaci* nebo *zánik*, jako *zbiti, zbŕsti, zemřieti, zetřieti, zhnŕti (sŕ), zhubiti, zhynŕti, zjŕsti, zlomiti, zprostiti, ztepati, ztratiti, zžŕci* (zde je ještě jasně patrné subsumpční východisko prefixu), a u sloves znamenajících *nepříznivé působení, zhoršení* (představujících široce chápaná synonyma k prvním), jako *zdrážditi, zkaliti, zkaziti, zmazati, zpirzniti, ztlačiti*. Zákonitě se tento prefix objevuje také u některých antonym k těmto dvěma skupinám sloves, u sloves vyjadřujících *vznikání*, např. *zjeviti (sŕ), zmnožiti, zmysliti, zpomanŕti* . . . Dále se prostě perfektivizační *z(e)-* uplatňuje u sloves *deadjektivních*. V rané staré češtině se jím ovšem perfektivizují především intranzitiva, např. *zemdlŕti, zeschnŕti/zsechnŕti, zlačnŕti, znedužnŕti, znemocnŕti, zsytŕti, ztučnŕti, ztvirdŕti*, ale proniká už i k tranzitivním faktitivům: *zbŕliti, zlišiti, zmŕkčiti, zsušiti*, a samozřejmě i k slovesům, u nichž je polarita tranzitivnost — intranzitivnost vyjadřována formantem *sŕ*: *zveseliti sŕ*. Podle těchto sloves má pak náš prefix i perfektivum *zmŕniti*. Zdá se, že právě tato skupina sémanticky různorodých deadjektiv zprostředkovala šíření prefixu *z(e)-* i k dalším skupinkám sloves, jež nelze zařadit do sémanticky vyhraněných skupin výchozích. K těmto slovesům počítáme např. *zezřieti, zmŕřiti, zplameniti, zpytati, zrozomŕti, ztřieti, zvoliti*. Jak se dále ukáže, deadjektivní slovesa spolu s touto skupinou byla nástupišťem k výraznému šíření prostě perfektivizačního *z(e)-* k dalším slovesům různých významů.

Avšak tento vývoj nebyl nijak přímočarý. Mnoho útvarů z nejranější verze má totiž synonyma vytvořená jinými prefixy, nejčastěji *u-* a *za-*, a právě z těchto synonymních dvojic v dalším vývoji zanikají nejčastěji formace perfektivizované prefixem *z(e)-*, srovnej *zbiti//zabŕti, zdrážditi//rozdrážditi//vzdrážditi, zezřieti//uzřieti, zjŕsti//sniŕsti, zplameniti//rozplameniti, zprostřieti//rozprostřieti, zstáti//ustáti, ztlačiti//potlačiti//stlačiti//utlačiti* apod. Opačné případy jsou spíš výjimečné: z dvojice *zmlŕknŕti//přŕmlknŕti* přežilo perfektivum s prefixem *z-*. Prefigované formace bez synonym zanikají ovšem méně často. Tyto skutečnosti ukazují ještě na jistou nevyhraněnost našeho prefixu v rané době.

Mladší verze Ben má prostých perfektiv s prefixem *z(e)-* zhruba stejný počet jako Wittb, ale návaznost mezi oběma soubory je menší, než je obvyklé. Konkurenční synonyma jsou tu už podstatně méně běžná, a pokud je nalzáme, jsou to převážně už jen dvojice, jež se udržely dodnes:

zhubiti//zahubiti, zhynúti//zahynúti, zkaliti//zakaliti, zmlknúti//umlknúti, zroditi se//naroditi se, zvadnúti//uvadnúti, zvoliti//vyvoliti. Největší stálost projevuje skupina sloves vyjadřujících likvidaci: vedle sedmi shodných formací je v Ben navíc *zmařiti, zmizeti, zmordovati, zrušiti, zesnúti, ztlúci, zežrati*. Ve skupině sloves vyjadřujících nepříznivé působení jsou tu jen dvě shodná slovesa (*zkaliti, zkaziti*), ale velký počet dalších: *zděsiti, zhaněti, zklamati, zprotiviti se, zstrašiti, ztrápati, ztrzyzniti, zvadnúti, zviklati*. Nové útvary jsou i mezi antonymy: *zkvěsti, zpuosobiti, zroditi se, zřiediti; zchváliti, zradovati se, zvelebiti*. Nově doloženo je i několik deadjektiv: *zkuhavěti, zuostřiti, zprotiviti se, zpustiti, zstarati*. A konečně byla obohacena i skupina sloves sémanticky různorodých o útvary *zváznúti, zdržeti se, zvolati*.

Naznačená tendence pokračuje v podstatě beze změny v Kral. Relativně nejméně přitom přibývá sloves likvidace. Ve Václ projevuje největší dynamičnost právě skupina sloves, jež nepatří do žádné z vyhraněných sémantických skupin; ve skupině „likvidace“ jsou nové útvary ojedinelé. Takový stav je pak charakteristický i pro průřez současný.

Počet doložených sekundárních imperfektiv je poměrně malý; do verze Kral sice mírně stoupá (to je však obecný jev), ale pak zase výrazně klesá. Srovnej koeficient lexikální prázdnoty na str. 122.

Sonda do historie prefixu *z(e)-* velmi názorně ukazuje vývoj prostě perfektivizační funkce postupující po skupinách sloves od subsumpčního východiska přes řady synonym a antonym až k téměř univerzální perfektivizační roli (u deadjektivních a jiných sloves).

Nesporné je, že rané staročeské texty se ve využívání prázdných prefixů shodují s textem staroslověnským jen v menšině případů. Přesto však vývoj v historické době někdy naznačuje, že stav reprezentovaný staroslověnštinou je nejednou možným východiskem. Přes častou existenci konkurujících útvarů s jinými prefixy v rané staročeské době je dále zřejmé, že sémantika slovesného základu je nejdůležitějším faktorem při výběru prostě perfektivizujícího prefixu (a to i v těch případech, kdy prefix nemá subsumpční povahu). Toto omezení začal během historické doby překračovat pouze prefix *z(e)-*; v nové češtině je nesporně nejuni-verzálnějším prefixem v této funkci. Jen vzdáleně se mu v tomto ohledu přibližuje prostě perfektivizační *u-*. (V staroslověnštině právě toto *u-* spolu s *po-* představovaly nejuni-verzálnější prostě perfektivizační prefixy: staroslověnština tu reprezentuje stav o něco pokročilejší než raná stará čeština.)

Při sledování krystalizace vidových prefixů, která se dala aspoň v jisté vývojové fázi v souladu se sémantickými rysy sloves (je třeba mít na paměti, že jedno sloveso může mít takových důležitých sémantických rysů více), jsme v některých případech pozorovali konkurenci různých prefixů či možnost jejich paralelního užití v rámci téže skupiny.

V rané staré češtině jsou to především slovesa se sémantickým rysem „likvidace“, kde se uplatňuje perfektivizační *po-*, *s(e)-*, *z(e)-* a *za-*; srovnej ve Wittb distribuci: *pohliti*, *požřieti* — *sežrati*, *skrúšiti*, *sleptati*, *sžéci* — *zbiti*, *zbósti*, *zemřieti*, *zhniti (sě)*, *zhubiti*, *zhynúti*, *zjěsti*, *zломiti*, *zprostiti*, *zleptati*, *ztratiti*, *zžéci* — *zabiti*, *zahladiti*, *zahubiti*, *zatrátiti*, *zatrútiti* „pobit“. Porovnání s distribucí v staroslověněštině: *pogľbiti*, *pogubiti*, *pogybňoti*, *požřeti*, *požęti* — *sęgniti*, *sękrušiti*, *sęněsti*, *sęlomiti*, *sętlěšti*, *sętręti* — *izmyti*, *istľliti*, *isęčiti*, *išteznęti* — *zaklati* naznačuje, že slovesa s prefixem *po-* jsou v rané staré češtině patrně jen relikty dřívějšího způsobu perfektivizace sloves této významové skupiny (skutečně jich později nepřibývá), zatímco prefix *za-*, dříve řídký, začíná perfektivizovat slovesa s užším významem „vraždění“. Mezi hlavními dvěma prefixy staročeskými — tradičnějším, ale zprvu méně zastoupeným *s(e)-* a dynamickým *z(e)-* — se pak během historické doby ustaluje aspoň v náznaku komplementární distribuce podmíněná hláskově: před neznělými konsonanty, dále před *h* a *v* se ustaluje *s(e)-*, v ostatních případech *z(e)-*. Srovnej například *strápiti*, *sehtiti*, *spáliti*, *shořeti* — *zmařiti*, *zmordovati*, *zežrati*. (Novočeská grafika tuto tendenci nerespektuje.)

Jak jsme se přesvědčili už dříve, některé z perfektivizačních prefixů se mohou zákonitě objevit u sloves antonymních významů. Prefixy *s(e)-* a *z(e)-* a spolu s nimi prefix *vz(e)-* si v rané staré češtině konkurují také u sloves se sémantickým rysem *v z n i k á n í* (constituendi). Například: *stvořiti*, *skuliti*, *smysľiti* — *zjěviti sě*, *zmnožiti*, *zmysľiti*, *zpomanúti* — *vzkřiesiti*, *vzmnožiti*, *vzveličiti*. Srovnáme-li tuto situaci s průřezem staroslověnským (*sъвръšiti*, *sъдělati*, *sъздати*, *sътворiti* — *izdrastiti* — *vъzveličiti*, *vъzdrastiti*), vidíme, že delší tradici tu má asi prefix *s(e)-*. Zda rozšíření konkurenčního perfektivizačního *z(e)-* v češtině má pozadí hláskoslovné, nebo jiné, nelze na základě našeho kusého materiálu rozhodnout. Pozdější ústup prefixu *vz(e)-* z této skupiny lze vysvětlit jeho počínajícím úpadkem. Jistou dynamiku během historické doby tu projevuje prefix *z(e)-*; později je doloženo nově např. *zkvěsti*, *zřediti se*, *zřiediti* atd., ale to je zřejmě důsledek výrazně se uplatňující univerzální perfektivizující role tohoto prefixu: reprefixací také postupně zatlačuje starší útvary jako *sformovati* Kral, *spůsobiti* Václ, *vzploditi* atd. V této nevyhraněné situaci se dostává do popředí další prostředek — perfektivizující *vy-*; teprve v Ben se objevují formace *vykrmiti*, *vyučiti*, ale pak se dynamicky šíří: Kral přináší *vycvičiti*, *vykonati*, *vykvěsti*, *vystavěti*, Václ *vychovati*, *vyskoumati*, *vystrojiti*, sek, ipf. *vyšlechtivati*; nová verze pak *vymysľit*, *vypěstovat*, *vytvořit*, *vytýčit* apod.

S konkurencí dvou perfektivizujících prefixů se setkáváme také u sloves vyjadřujících *nepříznivé působení*; v rané staré češtině se tu uplatňují prefixy *u-* a *z(e)-*: *udulati*, *uhaněti*, *ukárati*, *ukrotiti*, *umořiti*, *usmirtiti*, *utlačiti* — *zdrážďiti*, *zkaliti*, *zkaziti*, *znemocněti*, *zpirzniti*, *ztlačiti* . . . Navázání tohoto souboru na starší stav není příliš pravděpodobné;

tato skupina se zřejmě konstituovala jako synonymní (či spíše hyponymní) řada k slovesům obsahujícím rys „likvidace“. Lze uvést jen několik staroslověnských perfektiv toho významu s prefixem *u-* a cenu tohoto svědectví ještě zmenšuje fakt, že prefix *u-* patřil v staroslověnštině k nej-univerzálnějším (*ublstiti*, *umoriti*, *ustráiti*, *uzlobiti*). Tato skupina — ostatně nepřilíš vyhraněná — se v dalším vývoji rozštěpila: prefix *u-* se dále uplatňoval ve speciálním významu „zničení dějem“: *udusiti* Ben, novočeské *ubít*, *udolat*, *ušlapat*, *uštvat*, *utopit*. Slovesa nemající tento speciální význam se v dalším vývoji perfektivizují spíše univerzálními prostě perfektivizačními prefixy a tvoří už kompaktnější soubor.

Zajímavé je i sledování konkurence perfektivizujících prefixů u de- a d j e k t i v n í c h sloves. V rané staré češtině tuto funkci plní *o/ob(e)-*, *u-* a *z(e)-*. Tímto souborem prostředků se raná čeština zčásti shoduje se staroslověnštinou: zde se využívá perfektivizačního *o/ob-* a *u-*, v menší míře pak *sz-* a *iz-*. Prefix *o/ob(e)-* ztratil u deadjektiv svůj subsumpční charakter s tím, jak začal perfektivizovat slovesa z adjektiv označujících vlastnost, která se nemanifestuje vnějškově, povrchově, např. *oslabiti*, *okratiti* apod. Rozšíření mezi deadjektivy různých významů pak zprostředkovalo perfektivizační úlohu i u sloves jiných významů, například *ozlobiti*, *obništiti*, *osřditi* (a také nepochybně *o-* jako spolufornant faktitiv typu *oprľčiti*, *opravľditi* apod. je téhož původu). Mezi staroslověnskými deadjektivy je prefix *o/ob-* spolu s *u-* nejproduktivnějším prostě perfektivizačním prostředkem (před *iz-* a *sz-*). Případy paralelní derivace oběma těmito nejproduktivnějšími prefixy jsou poměrně vzácné, srovnej např. synonyma *uteřčiti/otegřčiti*, *ochuděti/uchuděti*, *omrřtvěti/umrřtvěti*... (Paralely s jinými prefixy jsou o něco běžnější: *utvrřditi/sřtvrřditi*, *umľiti/sřmľiti*, *okratiti/sřkratiti*, *ugotoviti/sřgotoviti* atd.) Tranzitivnost či intranzitivnost přitom zřejmě nemá na distribuci obou prefixů žádný vliv, jak svědčí případy *oslabiti* — *oslaběti*, *ugľobiti* — *ugľběti*, *ugľbnęti*, *ochuditi* — *ochuděti* (//*uchuděti*), *usušiti* — *uszchnęti* (//*isušiti* — *iszchnęti*), *opustiti* — *opustěti*, *umrřtviti* (//*omrřtvěti*) atd. Oba — *o/ob-* i *u-* — se také uplatňují namnoze vedle subsumpčních prefixů, např. *isušiti/usušiti*, *isprazniti/uprazniti*, *rašřiti/ušřiti*, *ičřiti/očřiti* apod. Distribuce prefixů *u-* a *o/ob-* je tedy u staroslověnských deadjektiv nepostižitelná či volná. Sekundární imperfektiva k těmto formacím jsou doložena vzácně, u intranzitiv nejsou vůbec.

Zčásti odlišná distribuce je v rané staré češtině. Prefix *o/ob(e)-* při perfektivizaci deadjektiv převažuje nad prefixem *u-*, oba jsou však co do počtu formací předstiženy prefixem *z(e)-* (prefix *s(e)-* perfektivizuje deadjektiva vzácně). Také zde nacházíme paralelní prefixaci, např. *obvetšěti/zvetšěti*, *očřiti/učřiti*, *otišiti/utišiti*, *otvirđiti/utvirđiti*, *zmnožiti/umnožiti*, *zveseliti sě/uveseliti sě*, jejíž oba výsledky mají synonymní povahu. V pozdějších verzích však tyto paralelní formace mizí, obvykle zánikem jednoho ze synonym. Aktivní schopnost perfektivizovat oba členy

protikladu tranzitivnost — intranzitivnost má v staré češtině už jen prefix *z(e)-*, srovnaj *zemdliti//zemdleti*, *zsušiti//zsechnúti*, *zručniti//zručněti*. (Perfektivizace stejným prefixem je jinak samozřejmá u dvojic, kde tranzitivnost je neutralizována formantem *sě*, např. *obnoviti — obnoviti sě*.) Prefixem *u-* se (na rozdíl od staroslověnštiny) perfektivizují pouze tranzitiva. Výjimky jsou vzácné (*utichnúti*).

Je tedy v rané staré češtině takováto typická distribuce perfektivizačních prefixů deadjektiv: tranzitivum *umdliti* — intranzitivum *omdleti* a synonymní protikladná dvojice *zemdliti — zemdleti*.

Tento počátek nové distribuce perfektivizujících formantů deadjektiv vedl k tomu, že se prefix *u-* vzhledem ke svému nejomezenějšímu možností dostával u deadjektiv postupně do regrese. Už v Ben nenacházíme *učistiti*, *usílití*, *usvětiti*, *uveseliti* atd., doložené dříve. Regrese pokračuje i později a tak postupně reprefixací zanikla i další perfektivní slovesa: *ukrotiti*, *umensšiti*, *upříkřiti se* . . . Prefix *o/ob(e)-* toto omezení neměl, a proto byl ještě nějakou dobu produktivní: v Ben je nově *obveseliti*, *obvlažiti* (ve Wittb jen *uvlažiti*), *ochuditi* (podle antonyma *obohatiti*), *ospravedliti*, *osiřeti* . . . Od 16. století se jím ovšem perfektivizují nové formace deadjektivní povahy jen vzácně, ale regrese obdobná prefixu *u-*, při níž dochází k reprefixaci, už nenastupuje. Avšak nejdynamičtější je u deadjektiv prefix *z(e)-*. V rané staré češtině (Wittb) perfektivizuje o něco častěji deadjektivní intranzitiva (*zemdleti*, *zsechnúti*, *znemocněti*, *zručněti*, *ztvirděti*, *zvětšeti*, *zlačněti*, *zsyťeti* . . .) než tranzitiva (*zbieliti*, *zlišiti*, *změkčiti*, *zmnožiti*, *zprostiti*, *zveseliti (sě)*, *zsušiti*). Ještě v Ben a Kral se šíří převážně k intranzitivům (*zkuhavěti*, *zlačněti*, *zstarati*; *zbohatnouti*, *zbrídnouti*, *zhořknouti*), poněkud méně k tranzitivům (*zpusťiti*, *zoškliviti*, *ztupiti*, *zvýšiti* — ta se jinak ještě perfektivizovala produktivním *o/ob(e)-*), ale ve Václ už nová tranzitiva perfektivizovaná prefixem *z(e)-* převažují: *zhotoviti*, *zmenšiti*, *zostřiti*. Produktivita se vystupňovala v nové době, kdy prefix *z(e)-* má při perfektivizaci obojích deadjektiv monopolní postavení.

Sledování perfektivizace sloves pomocí prefixů objasňuje genezi prostě vidových prefixů: první fázi vývoje představuje tzv. subsumpční stadium, v němž prefix vyjadřuje obecnější pojem, který je součástí sémantiky slovesného základu samého (*přiblížiti se*). Takový prefix se pak navenek jeví jako lexikálně prázdný, prostě vidový. Synonymními a antonymními řadami se pak takové prefixy šíří dále, a jak se postupně připojují i ke slovesům se sémantikou základu relativně vzdálenější původními východisku, stávají se prostě vidovými v užším smyslu. Průvodním jevem, který však nenastupuje při tomto přerodu bezvýjimečně, je neexistence sekundárního imperfektiva (v některých případech i zánik dříve vzniklého). Z povahy tohoto procesu vyplývá, že distribuce prostě vidových prefixů má v podstatě sémantické pozadí. Ale u nejpokročilejších prostě vidových prefixů se toto sémantické omezení postupně rozrušuje

a v důsledku toho se jich začíná užívat k perfektivizaci sloves různých významů. Zdá se, že důležitým mezistupněm k tomuto stadiu je produktivní role jistého prefixu při perfektivizaci deadjektivních sloves. V češtině mají takovou povahu především prefixy *z(e)-* a *u-*.

Fakt, že si v některých případech konkurují různé prostě perfektivizační prefixy v téže sémantické skupině sloves nebo i u téhož slovesa, neodporuje našim dosavadním zjištěním: slovesné významy jsou totiž konstituovány více sémantickými rysy a tento fakt může vést k perfektivizaci dvěma nebo několika prostě vidovými prefixy. Takový stav však často netrvá příliš dlouho: buď dojde k zániku jednoho (či více) konkurujících perfektiv, nebo se různě prefigované formace od sebe významově odliší.

Vlastní prostě perfektivizační prefixy jsou méně stálé než prefixy s jinými funkcemi: u perfektiv jimi vytvořených mnohem častěji docházelo k reprefixaci jako důsledku zániku produktivity prefixu.

Úloha prefixace

Po celou historickou dobu mají slovesné prefixy trojí funkci: (1) vidovou, (2) prostorově či časově modifikační, (3) vyjádření způsobu slovesného děje.

Konkrétní prefix je ve spojení se slovesným základem ve většině případech polyfunkční: nejméně mu jsou vlastní funkce dvě, totiž (1) plus (2) nebo (3), někdy jako průvodní jev navíc tu přistupuje změna syntaktických vlastností slovesa. Jen v menšině případů má prefix funkci jedinou, a to vidovou. Případy absence perfektivizační role jsou výjimečné a jsou vždy formálně vyznačeny dlouhým vokálem prefixu (*náviděti*, *záviděti* apod.). Specifickou záležitostí je futurální prefix *po-* připojitelný jen k přítomným formám slovesa (*ponesu*).

I když nevidové významy prefixů tvoří ve spojení se základy různých významů téměř významové kontinuum, přesto se zřetelně dělí ve dvě skupiny označené výše (2) a (3). Různá povaha těchto funkcí je zřejmá z faktu dvojnásobné prefixace: vyloučíme-li prefigované útvary lexikalizované, je možná dvojnásobná prefixace jen tehdy, kombinují-li se prefixy různé povahy: (2) modifikační lexikálně a (3) vyjadřující způsob slovesného děje. Tak se kombinuje např. význam prostorový s fázovým (*doroznášet*), prostorový s kvantitativním (*naroznášet se*) nebo prostorový s distributivním (*poroznášet*). Dvojnásobná prefixace byla běžná už v staroslověnské verzi (např. *prěvznesti se*) a během celé historické doby takových případů pohnatě přibývá. Všechny tyto formace včetně novočeských odpovídají našemu modelu, přičemž je možno navíc konstatovat, že druhý prefix (vzdálenější od základu) je pravidelně způsobový: srovnej pro ilustraci *zodieti Wittb*, *doprovoditi Ben*, *přiodíti Kral*, *poobčerstviti se Václ*, *dopočíst novoč.* verze. Také seznamy dvojic a trojic domácích prefixálních morfémů u E. SLAVÍČKOVÉ (157, str. 613s. a 619s.) svědčí o adekvátnosti naší teze pro novou češtinu. Je zřejmé, že trojnásobná prefixace je možná jen tehdy, je-li jedním z prefixů záporné *ne-* (jež má ovšem zcela jinou povahu než normální slovesné prefixy), ojediněle pak tehdy, je-li základ s prvním prefixem už lexikalizovaný. Dvojnásobná prefixace předponami téže funkční kategorie není a v historické době ani nebyla možná.

Vidová perfektivizační funkce je v historické době samozřejmá, je-li prefix připojitelný k infinitivnímu tvaru slovesa. (Tím vydělujeme z běžné prefixace futurální neperfektivizující prefix *po-*; o něm viz dále.) V souhlase s NĚMCOVÝM (83) zjištěním, že v historické době se slovesa perfektivizují prefixací a imperfektivizují sufixací, objevují se i případy připojování lexikálně irelevantního prefixu k slovesu dokonavému už v prosté podobě; prefix je tu tedy jen vnější „systémovou“ manifestací jeho perfektivnosti, a to od verze Ben (např. *pominúti*, *uchopiti* apod.). Během doby takových případů pohnatě přibývá. (Pozoruhodné je, že se tu uplatňují prefixy *po-* a *u-*, tedy ty, které byly nejdůležitějšími prostě per-

fektivizačními prostředky už v staroslověnštině.) Prostá perfektivizace neboli připojování tzv. prázdných prefixů, majících jedinou, a to vidovou funkci, je na stálém vzestupu. Uplatňují se tu prefixy *na-*, *o/ob(e)-*, *po-*, *s(e)-*, *u-*, *vy-*, *z(e)-* a *za-*. Zejména čtyři poslední prefixy zaznamenávají rychlý vzestup v čistě vidové funkci, při níž nevznikají sekundární imperfektiva jako vidový protějšek: jeho úlohu plní slovesa prostá. V novočeské verzi jsou to také nejpočetněji zastoupené předpony. Nejstrmější vzestup počínaje dobou střední lze pozorovat u prefixů *za-* a *z(e)-*, jistou stagnaci naopak u prefixu *po-*. Jisté to není jen náhoda, že všechny tyto prefixy ve spojení s jistými základy měly nebo mají význam separativní: perfektivizace může představovat nejzazší abstrakci této původní funkce.

Distribuce prostě perfektivizačních prefixů je v podstatě dána sémantickými rysy slovesných základů; toto omezení překračuje jen prefix *z(e)-* a v daleko menší míře *u-*. Čeština dosáhla stavu, jaký lze pozorovat v staroslověnštině, teprve s jistým zpožděním.

Druhou část monofunkčních vidových prefixů představují ty, jež tvoří tzv. *rezultativa*. Od prvních se liší tím, že k nim existují sekundární imperfektiva, a dále širším repertoárem prostředků; uplatňují se tu prefixy *na-*, *o/ob(e)-*, *po-*, *pro-*, *pře-*, *při-*, *roz(e)-*, *s(e)-*, *u-*, *vy-*, *vz(e)-*, *z(e)-*, *za-*. Diachronní sledování ukázalo jejich subsumpční východiska i jejich postupné šíření synonymními, hyperonymními a antonymními řadami sloves. I *rezultativa* jsou odstupňovaně dynamická, i když jejich vzestup během historické doby není tak nápadný jako u prostých perfektiv; výjimkou je prefix *vz(e)-*, který v této funkci upadl v rané historické době, a *o/ob(e)-*, který začal stagnovat v době střední.

Z lexikálních významů prefixů jsou přirozeně nejstabilnější významy *prostorové*, popř. jejich bezprostřední metafory u abstraktně chápaných dějů. I u prefixu *vz(e)-*, který se v rané historické době dostal do podstatné regrese, se právě *prostorový* význam udržel jako živý po celou historickou dobu. Odchytky jsou ojedinělé: po celou historickou dobu je neproduktivní *prostorové na-* a *z(e)-*: druhý prefix nesporně proto, že stejnou funkci měl dynamický prefix *vy-*, první snad proto, že *prostorové* určení se přeneslo na předložku a slovesný prefix začal naznačovat cíl jen obecně (*vložit něco na něco*), viz M. HIRSCHOVÁ (24). Ani *prostorový* význam prefixu *po-* se s výjimkou nejranější staročeské doby téměř neuplatňuje.

Zvláštním případem lexikální modifikace prefixem je významová i *nerze*. Není častá; je výsledkem kombinace jistých speciálních významů základů s některými prefixy. Je to však jev už starý. V češtině se s ním setkáváme, kombinujeme-li prefix významu separativního se slovním základem vyjadřujícím kontakt (z praslovanštiny zděděné *otkryti*, pozdější *odvázati*, *odpojiti* apod.). Na rozdíl od staroslověnštiny (a také ruštiny) se v této funkci neuplatňuje prefix *roz(e)-*. Inverzní význam prefixu vedl v rané češtině k inverzi významu slovesa *haliti* (původně „vyjasňovat“), po

vidové deprefixaci. Takové případy jsou ovšem řídké a v soustavě mají zcela periferní povahu.

Vzácné a v podstatě také okrajové jsou případy, kdy lexikálně relevantní prefix překračuje meze modifikace významu tkvícího ve slovesném základu a mění význam do té míry, že nositelem jádra významu se stává on sám, kdežto slovesný základ vyjadřuje jen okolnosti tohoto děje. Mezní případ mezi modifikací a *m u t a c í* představuje význam „uspokojení z děje“, tkvící ve formantu *za- + si* (*zazpívat si*). Takové útvary jsou ovšem nesporně mladého data vzniku. O něco staršího původu a zcela mutační povahy je význam „získání dějem“ vyjadřovaný prefixem *vy-* (*vybojovat, vydělat*). Ovšem takové útvary se objevují teprve na sklonku doby střední. Konečně význam „zničení dějem“ (*uštvat*) patří podle svědectví našeho materiálu k těm, které vykrystalizovaly až v nové době. Skupiny takto vytvořené bývají vždy nepoččetně.

Připojováním prefixů se často mění i valence slovesa, např. subjektově *jíti* se po prefixaci pomocí předpony *pře-* stává objektovým tranzitivním, s prefixem *pro-* objektovým s rekcí instrumentálovou apod. Tato funkce je často průvodní, druzí se k základní modifikaci prostorové. Avšak vyskytují se i případy, že se změna valence jeví jako základní funkce předpony (samozřejmě vedle obligatorní vidové). Tak se chovají různé prefixy, nejčastěji ovšem předpona *o/ob(e)-*. Tento prefix během historické doby mimo jiné (1) mění sloveso subjektově v objektově (*svietiti — osvietiti*), (2) vyzvedává jednu z intencí slovesa tím, že jí dává syntaktickou funkci přímého objektu (*sieti zrno na pole — osieti pole zrnem*), nebo (3) tranzitivizuje sloveso (*panovati nad někým — opanovati někoho*).

Případy sub (1) a (2) nás přesvědčují o tom, že tu nejde o záležitost ryze syntaktickou, totiž změnu vztahů mezi členy výpovědi, nýbrž o vyjádření zaměřenosti k jistému objektu. A i když tu neběží o zaměřenost prostorovou, přece jen máme co činit s jistou modifikací obdobnou, i když abstraktnější. Jisté, i když ne obecné případy nezaměnitelnosti slovesa prefixovaného za prosté (*čekat na dítě × očekávat dítě; očekávat komplikace*, ale nikoli **čekat na komplikace*) signalizují jemný významový posun vázaný na prefixaci, i když ten není postižitelný jednotnou formulí. Proto tuto funkci zařazujeme mezi lexikálně modifikující. (O její lexikální neprázdnosti nás kromě toho přesvědčuje fakt, že někdy jsou doložena pouze sekundární imperfektiva: *očekávat, obývat*.) Případy tohoto druhu se vyskytují i v staroslověnské verzi našeho textu, ale zde nejsou plně vyhraněny. V historické češtině však jich přibývá, a to zejména dokladů 3. typu; jednoznačně nejdůležitější roli přitom hraje prefix *o/ob(e)-*.

Zařazení těchto případů mezi prefixy lexikálně modifikující konečně neodporuje ani jejich slučitelnost ve dvojici s prefixy vyjadřujícími způsob děje: srovnej *dookrádat, naokrádat se, pookrádat*.

Vyjadřování způsobu děje, do něhož zahrnujeme distributivnost, mí-

ru a fáze, se během historické doby vyvíjí mnohem dynamičtěji než modifikace lexikální.

Nejstarší kořeny má přítomnost distributivnosti, tj. vyjádření řady stejných dějů probíhajících po sobě. Distributivní odvozeniny najdeme nikoli ojedinele už ve staroslověnštině a jejich rozvoj pokračuje i v historické češtině. Formální prostředky derivace distributiv v češtině jsou zčásti odlišné; využití dvou základních prefixů *po-* a *z(e)-* se ustaluje na pozadí morfonematickém, a to tak, že základním prefixem se stává *po-* a *z(e)-* plní tuto funkci jen u sloves začínajících konsonantem *p-*. Třetí český prefix *na-* je v první řadě měrový a distributivnost je jen doprovodným rysem.

Vyjádření míry děje, tzn. stupňů jeho intenzity, je zčásti synsémantické. V raném období téměř neexistují jednoznačné prefixy. Ale během historické doby postupně krystalizují jednoznačné formanty, jaké staroslověnština ještě nezná. Nejvýraznější a nejdynamičtější z nich jsou *na-* + *se* a *na-* s genitivní rekcí u sloves objektových pro velkou míru děje (*na-plakati se*; *načiniti chlebov*). Doklady v raných verzích jsou ještě nepočtené, ale pak jich přibývá a první z typů nabývá téměř paradigmatické povahy. Ve spojení s dokonavými základy však prefix *na-* vyjadřuje malou míru (či ingresivnost): *nakousnout*. Po raném nevyhraněném stavu, kdy *po-* může vyjadřovat jak velkou, tak malou míru děje, se tato předpona vyhraňuje pro vyjádření malé míry. Je to patrné ve střední době, kdy se připojuje k sekundárním slovesům (*pohrávati si*) a k útvarům už prefixovaným (*porozhlédnouti se*) a tím nabývá jednoznačnosti. Ostatní prostředky jsou v podstatě okrajové a uplatňují se u malých skupin sloves.

Fázové prefixy ingresivní se prolínají s měrovými (prefix *roz(e)-*) nebo přerůstají ve specifické futurální (v rané staré češtině *vz(e)-*, v pozdější *po-* u sloves pohybových). U prefixu *vz(e)-* ovšem brzy došlo k úpadku způsobenému kolizí protichůdných funkcí. Prefix *po-* u sloves pohybových zaujal zvláštní funkci vyjadřovat nedokonavé futurum. (Podmínkou jeho vývoje byla patrně existence přežívajících indeterminovaných pohybových sloves typu *nositi*, *voditi*.) Ingresivní prefixy jsou doloženy už v staroslověnštině. Ingresivní prefixy jako jediné mezi způsobovými se připojují pouze ke slovesům prostým a nekombinují se s dalšími předponami (s výjimkou lexikalizovaných útvarů).

Velmi rychle se v paradigmatický prostředek rozvil terminativní prefix *do-* (*dozpívat*). V rané staré češtině tuto funkci měl jen ojedinele; obdobnou úlohu — podobně jako v staroslověnštině — plnil prefix *ot-* (*otdojiti*), ale i ten se uplatňoval u velmi omezeného počtu sloves.

Vyjádření ostatních fázových významů (perkurzivnosti, přerušování) má periferní význam.

Počet sloves odvozených prefixální derivací je během historické doby téměř stabilní, teprve novočeská verze je svědectvím poněkud strmějšího

vzestupu: PsSin 567 sloves, Wittb 613, Ben 543, Kral 538, Václ 563, novo-
česká verze 725. Avšak úloha prefixace během historické doby vzrůstá,
zejména díky rozvoji čistě vidových prefixů a dále v důsledku diferenciac-
ce a dynamiky prefixů vyjadřujících způsob slovesného děje: míru, fáze
a distributivnost.